

EEN WARM WELKOM VOOR BLANKE NIEUWKOMERS?

Nederlandse emigratie en Zuid-Afrikaanse natievorming
(1902-1961)

Abstract

This article examines the dynamics between European emigration and the South African immigration policy and nation building in the years 1902-1961. It investigates changing ideas and regulations that promoted or impeded transnational mobility of certain national and ethnic categories of 'white' migrants from Europe to South Africa, and it shows how Dutch emigration fitted into this pattern. A pattern that was determined by a controversy between advocates of an inclusive policy that aimed at opening up the country to white immigrants from all over Europe, and those who were in favour of an exclusive policy that was primarily concerned with strengthening their 'own' Protestant, Afrikaans political culture (protecting it from British, Jewish, and catholic influences). When the Dutch government found it necessary to stimulate Dutch emigration, it called on the alleged 'kinship' (stamverwantschap) between Dutch and Afrikaner part of the South African population to overcome the obstacles. Dutch newcomers soon were welcomed again to strengthen Afrikaner nationalism and thus support the Apartheid regime.

Veel is er nog niet bekend over de twintigste-eeuwse emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika. De prioriteit lag in de afgelopen decennia bij de bestudering van immigratie naar Nederland. Vanuit het door 'multiculturele drama's' gedomineerde publieke discours was de geschiedenis van Nederlandse emigratie een thema dat zich minder snel opdrong, al begint daar de afgelopen jaren verandering in te komen.¹ De toegenomen emigratie van Nederlanders sinds het eind van de twintigste eeuw roept vragen op naar de redenen waarom zij in het verleden hun geluk buiten de grenzen zochten en al dan

1. Zie onder meer het in 2010 verschenen themanummer 'Dutch overseas migration in the nineteenth and twentieth century' van dit tijdschrift en Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan: immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008).

niet vonden op nieuwe plaatsen van bestemming. Daarnaast tonen actuele discussies over de toelating en inburgering van nieuwkomers in Nederland, hoezeer het vertrek uit het ene land en de ontvangst in het andere land onlosmakelijk met elkaar verweven zijn. Door deze verwevenheid nader te onderzoeken kan dit artikel een bijdrage leveren aan zowel het maatschappelijk als het wetenschappelijk debat over de betekenis van ‘cross border agents’,² bij transnationale processen van natievorming.

De dynamische relatie tussen de Nederlandse emigratie naar Zuid-Afrika en de Zuid-Afrikaanse immigratiepolitiek en natievorming staat centraal in dit stuk. Als beginpunt kies ik voor 1902: het jaar van de ‘Vrede van Vereniging’ na de Zuid-Afrikaanse oorlog, die ook wel bekend staat als de (Anglo-)Boeren oorlog (1899-1902). Vanaf dat moment moesten de ‘Britten’ en ‘Boeren’ die elkaar, samen met andere – meest gekleurde – inwoners van Zuid-Afrika, naar het leven hadden gestaan de verscheurde Zuid-Afrikaanse samenleving bijeen zien te brengen in de Unie van Zuid-Afrika (1910). Na een introductie van de spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen bij de eenwording van Zuid-Afrika aan het begin van de 20e eeuw, volgt een toelichting op de Zuid-Afrikaanse immigratiepolitiek zoals die vorm kreeg in de periode tussen de beide Wereldoorlogen. Dan wordt duidelijk hoezeer verschillende opvattingen over de vorming van een Zuid-Afrikaanse natie staat tot uitdrukking kwamen bij de in- en uitsluiting van specifieke groepen immigranten. Dat gold ook voor de periode na de Tweede Wereldoorlog toen er vanuit Nederland en andere Europese landen een massale emigratie op gang kwam. De actieve bemoeienis van de Nederlandse overheid en semi-overheidsinstellingen bij de naoorlogse emigratie leidden tot een intensieve uitwisseling tussen de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse instanties, die laat zien met welke middelen en argumenten de migratie tussen beide landen gereguleerd werd.

In het laatste deel wordt gekeken hoe de proactieve emigratiepolitiek van Nederland in botsing kwam met nationale en internationale kritiek op de gewelddadige wijze waarop het nationalistische Apartheidsregime een ‘blank’ Zuid-Afrika probeerde te formeren. Het eindpunt van dit stuk ligt ruim een halve eeuw later, rond 1961, nadat Zuid-Afrika zich als Republiek had los gemaakt uit het Britse Gemenebest en de Nationalistische regering een groot-schalig immigratieprogramma ontwikkelde gericht op de massale aanwas van de blanke bevolking. Een jaar eerder bracht ‘Sharpeville’ – als sjibbolet van de repressie, waarmee door het Apartheidsregime op het verzet tegen de uit-

2. Vgl. Nina Glick Schiller, ‘A global perspective on Migration and Development’, *Social Analysis* 53 (Winter 2009) 3: 14-37.

sluiting van ‘zwarthen’³ onder de Zuid-Afrikaanse bevolking werd gereageerd – een ommekeer te weeg in de Nederlandse houding tegenover Zuid-Afrika. Sindsdien werd de emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika niet langer actief van overheidswege gestimuleerd en kregen veel Nederlandse emigranten die toch die kant opgingen met afkeurende reacties te maken. Hoewel dit artikel zich primair richt op de ‘blanke’ immigratie vanuit Europa, bestaat er een lange geschiedenis van ongedocumenteerde, oogluikend gesanctioneerde, tijdelijke zwarte immigratie, die een niet geringe bijdrage leverde aan de economie en de modernisering van Zuid-Afrika. Het ontbreken van een discussie over deze groepen immigranten in de onderzochte periode geeft aan hoezeer zij, samen met de gevestigde zwarte bevolking, als een *Fremdkörper* binnen de Zuid-Afrikaanse natie werd beschouwd.

Het waren vooral de archivalia van het Nederlandse Ministerie van Sociale Zaken, in het bijzonder van de Directie Emigratie en de door Wayne Graham Hendrickse inzichtelijk gemaakte bronnen uit het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken,⁴ in combinatie met het fascinerende proefschrift van Sally Peberdy over de Zuid-Afrikaanse immigratiepolitiek in de twintigste eeuw,⁵ die mij ertoe brachten het gangbare beeld van de naoorlogse emigratiebeweging vanuit Nederland naar Zuid-Afrika en de rol van de Zuid-Afrikaanse overheid in dat proces bij te stellen. Dat beeld wordt in Nederland sinds de jaren 1960 in sterke mate bepaald door de tegenstelling tussen ‘blank’ en ‘zwart’, die in de jaren van Apartheid (1948-1994) in Zuid-Afrika verabsoluteerd werd. Voor zover de Nederlandse emigratie verbonden werd met het naoorlogse Zuid-Afrikaanse immigratiebeleid, gingen veel auteurs – ikzelf niet uitgezonderd – er vanuit dat de toenmalige Zuid-Afrikaanse autoriteiten er primair op gericht waren de positie van de blanke minderheid te versterken door het aantrekken van migranten uit Europa.⁶

Nu was het streven naar een aanwas van de blanke bevolking zeker een doorslaggevende factor in het twintigste-eeuwse immigratiebeleid van Zuid-

3. In dit artikel gebruik ik ‘zwart’ als aanduiding voor alle groepen die in Zuid-Afrika als zwart, gekleurd of Aziatisch werden gecategoriseerd en zodoende buiten of in de marge van de door ‘blanken’ gedomineerde natiestaat werden geplaatst.

4. Wayne Graham Hendrickse, *Die betrekkinge tussen Nederland en Suid-Afrika, 1946-1961* (PhD Universiteit van Wes-Kaapland, december 1984).

5. Sally Peberdy, *Selecting immigrants. National Identity and South Africa's Immigration Policies, 1910-2008* (Johannesburg 2009).

6. Vgl. Barbara Henkes, ‘Volendammer dracht in de Kalahari. Transnationaal erfgoed van een gedeeld familieleven in Zuid-Afrika’, in: Ena Jansen e.a. (red.), *My ma se ma se ma se ma. Zuid-Afrikaanse families in verhalen* (Amsterdam 2008) 29-41; Erica Meijers, *Blanke broeders-zwarte vreemden. De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Apartheid in Zuid-Afrika 1948-1972* (Hilversum 2008) 22; Jonathan Crush, ‘South Africa: Policy in the Face of Xenophobia’, juli 2008, <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=689>.

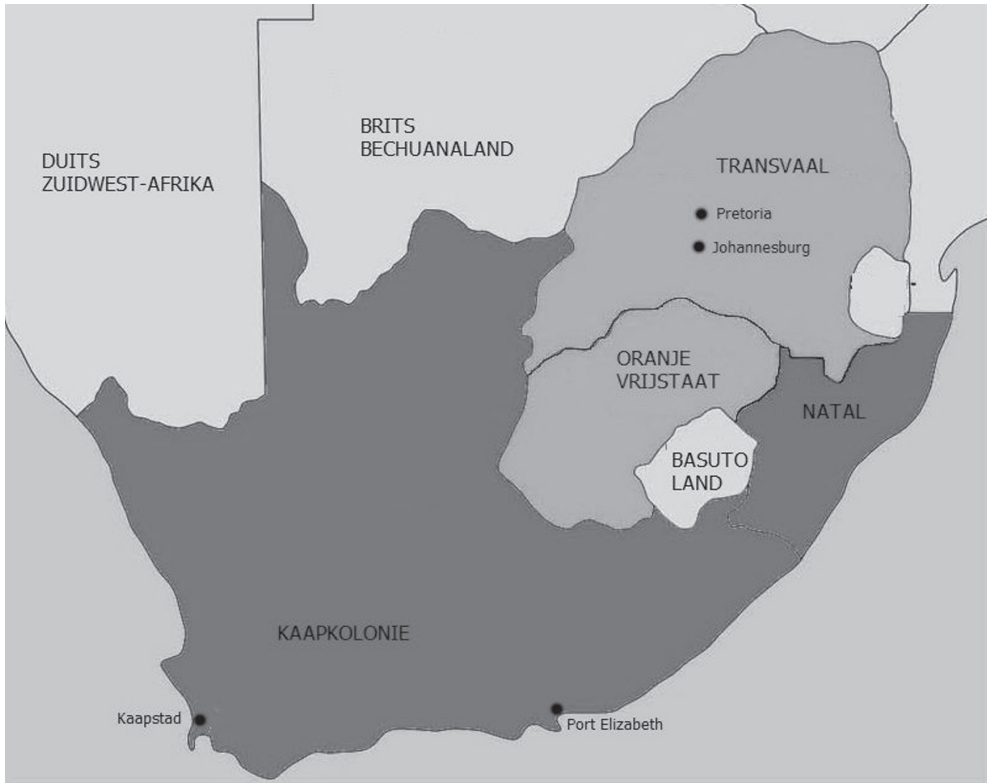
Afrika, maar lang niet alle blanken waren altijd even welkom. Sommigen van hen werden op bepaalde momenten beter geschikt gevonden om het land mede vorm te geven dan anderen. Evenals in andere bestemmingslanden speelden nationaliteit, etniciteit, religie, politieke oriëntatie, sekse, leeftijd, gezondheid en het beroep of de financiële middelen van de nieuwkomers daarbij een rol. Bij de toelating van immigranten uit Europa was ook het koloniale verleden van invloed. Dat gold met name voor de Britten, maar evengoed voor de Nederlanders (en Duitsers) die voorafgaand aan de Britten voet aan de Kaapse wal hadden gezet. Het daarmee verbonden idee van ‘stamverwantschap’ tussen blanke Afrikaners en Nederlanders, dat ook omschreven kan worden als de constructie van een gedeelde ‘oorsprongsmythe’, vormt in deze migratiegeschiedenis een bijzondere factor.

Door na te gaan met welke ideeën en maatregelen de transnationale mobiliteit tussen Nederland – naast andere Europese landen – en Zuid-Afrika werd bevorderd en belemmerd, wil ik inzicht bieden in het soort ‘blank’ Zuid-Afrika dat de Zuid-Afrikaanse autoriteiten gedurende deze periode probeerden te creëren en welke bijdrage de emigratie vanuit Nederland daaraan geleverd heeft.

‘Stamverwante’ Nederlanders en de strijd tussen het Afrikaner en Britse ‘ras’

Het begin van de vorming van een modern Zuid-Afrika kan in de tweede helft van de negentiende eeuw gelegd worden, toen de vondst van diamanten en goud in de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje Vrijstaat tot botsingen leidde met het Britse gezag in kustprovincies.⁷ De ‘Boeren’, ook wel *Afrikaners* genoemd, profileerden zich als nazaten van degenen die zich in het kielzog van de *voc* vanaf 1652 in de Kaap hadden gevestigd. Dat waren vooral Nederlanders en Duitsers, later verrijkt met gevluchte Franse Hugenoten, evangeliserende Schotten en andere Europeanen. Vanaf het eind van de 17e eeuw verlieten de zogenaamde ‘trekboeren’ de Kaapkolonie op zoek naar meer land en om zich aan het gezag van de *voc* te onttrekken. Aan het begin van de negentiende eeuw volgden groepen ‘Voortrekkers’, nadat het Britse bestuur in 1806 het gezag definitief van de Nederlanders had overgenomen. Hun ‘Grote Trek’ (1830-’50) bracht hen verder landinwaarts, waar zij na bloedige confrontaties met de daar gevestigde zwarte bevolking de, aanvankelijk

7. In de bestaande historiografie bestaan meerdere verklaringen voor de opstelling van de Britten, maar over de centrale rol van het goud bestaat overeenstemming. Vgl. S. Trapido, ‘Imperialism, Settler Identities, and Colonial Capitalism: The Hundred-Year Origins of the 1899 South African War’, in: Robert Ross, Anne Kelk Mager and Bill Nasson (eds.), *The Cambridge History of South Africa* (Cambridge Histories Online).

Ill. 1 Kaart van Zuid-Afrika rond 1902.

door de Britten erkende, Boerenrepublieken Transvaal (1852) en Oranje Vrijstaat (1854) stichtten. De vondst van diamanten en goud in deze gebieden stimuleerde de wens van Britse zijde om de beide republieken, samen met de kustprovincies (de Kaap en Natal) in een Zuid-Afrikaanse federatie onder Brits bestuur samen te voegen. Het eerste gewapende conflict dat hierover ontstond (1880-1881) werd door de Transvaal gewonnen.

De overwinning van de Nederlandstalige Boeren op het Britse imperium ging gepaard met een snel groeiende beweging van Boerensympathisanten over de hele wereld en zeker ook in Nederland. In 1881 werd de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging (NZAV) opgericht om de banden met de 'stamverwanten' in Zuid-Afrika te versterken. De nationalistisch geïnspireerde identificatie van Nederlanders met hun 'verre neven' in Zuid-Afrika die zich met succes verzetten tegen de imperialistische grootmacht, leidde tot een emigratiebeweging van sympathisanten naar de Boerenrepublieken.⁸ Erg

8. Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996); Maarten Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het modern imperialisme: koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam 1985);

omvangrijk was deze politiek-ideologisch gemotiveerde emigratie niet. De ruim 6.500 Nederlanders die tegen het eind van de negentiende eeuw in de Transvaal waren gevestigd, vormden hooguit een paar procent van de bevolking – al oefenden zij veel invloed uit dankzij hun vooraanstaande posities in het ambtenarenapparaat en het onderwijs.⁹

Aan de Nederlandse immigratie werd een halt toegevoerd vanaf het moment dat de fricties tussen Britten en Boeren leidden tot de Zuid-Afrikaanse oorlog (1899-1902). Die oorlog werd tot ver buiten Zuid-Afrika berucht vanwege de politiek van verschroeide aarde waarmee de Britse militairen de guerrilla van hun tegenstanders bestreden en de introductie van interneringskampen waar ruim 26.000 Boerenvrouwen en -kinderen, samen met meer dan 14.000 geïnterneerden van inheemse afkomst, zouden omkomen.¹⁰ Nadat de Britten als overwinnaars uit de strijd kwamen en de Boerenrepublieken geïntegreerd werden binnen de Unie van Zuid-Afrika, zou het land nog lang in de ban blijven van de tegenstelling tussen 'Boer' en 'Brit'. Die tegenstelling was tijdens de twintigste eeuw in sterke mate bepalend voor de politieke en culturele verhoudingen in het land, hetgeen ook zijn weerslag had op de migratiebeweging tussen Europa en Zuid-Afrika.

Veel Europese migranten die aan de kant van de Boeren hadden gevochten, werden gedwongen het land te verlaten.¹¹ Tegelijkertijd werden de aanwezige Britse soldaten, evenals emigranten (vooral vrouwen) uit het Verenigd Koninkrijk aangemoedigd zich in Zuid-Afrika te vestigen om zodoende het Britse aandeel van de blanke bevolking te versterken. Als gevolg van dit angliceringsbeleid was 95% van de 31.025 immigranten die zich tussen eind 1902 en eind 1903 lieten registreren in de Transvaal van Britse herkomst, al daalde hun aantal drastisch na 1905 toen de regio werd getroffen door een economische recessie en droogtes. Tussen 1906-1910 verlieten meer blanken Zuid-Afrika dan er binnen kwamen, terwijl veel zwarten, evenals een groot aantal ongeschoolde en door de oorlog verarmde Boeren, naar de steden trokken of werkloos rondtrokken.¹² Doelend op deze laatste groep werd aan het begin van de twintigste eeuw het zogenaamde 'arme blanke'-probleem geïntroduceerd in het politieke vertoog van Zuid-Afrika: een probleem dat zowel in sociaaleconomische als

Vincent Kuitenbrouwer, *A War of Words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012); G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Over stamverwantschap, Boerenvrienden, Hollanderhaat, Calvinisme en apartheid* (Franeker 1986); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).

9. Schutte, *Nederlanders en de Afrikaners*, 52.

10. Nigel Worden, *The making of modern South Africa* (Oxford/Massachusetts 1995) 29.

11. Volgens Schutte in *Nederlanders en de Afrikaners* (p. 45) zou een derde van de in Transvaal gevestigde Nederlanders zijn gerepatriëerd.

12. Sally Peberdy, *Selecting immigrants. National Identity and South Africa's Immigration Policies, 1910-2008* (Johannesburg 2009) 35-36.

politiek-culturele termen geduid werd, aangezien het de vermeende Europese superioriteit en het inherente respect van zwarte Afrikanen voor hun blanke landgenoten dreigde aan te tasten. De kwestie van de ‘arme blanken’ zou in de komende decennia van Afrikaner zijde worden ingezet om de immigratie van blanke, in meerderheid Britse, immigranten tegen te gaan.¹³

Toen de Boerenrepublieken in 1910 formeel werden geïntegreerd in de Unie van Zuid-Afrika, met beperkte autonomie voor de Kaapprovincie, Natal, Transvaal en de Oranje Vrijstaat, moest de nieuwe regering de tegenstellingen tussen de blanke bevolking binnen de jonge natie zien te overbruggen. Om de etnische kloof tussen ‘Brit’ en ‘Boer’ te dichten, werd verwezen naar de gezamenlijke opdracht om een ‘Europese’ beschaving te brengen in ‘donker’ Zuid-Afrika. De bittere erfenis van de Zuid-Afrikaanse oorlog, die feitelijk een burgeroorlog was, liet zich niet gemakkelijk uitwissen. Ook niet als het erom ging een gedeelde ‘Europese beschaving’ te vrijwaren van ‘zwarte’ invloeden. Naast juridische maatregelen die zwarte burgerrechten moesten terugdringen, overwoog de nieuwe staat blanke immigratie te stimuleren. Het land diende immers ‘op Europese wijze’ verder ontwikkeld te worden. Zo werd in het migratiebeleid een gedeelde koloniale identiteit gearticuleerd waaraan een raciale orde ten grondslag lag.¹⁴

Maar de spanningen tussen de politiek en cultureel zo verschillend georiënteerde blanken in Zuid-Afrika belemmerden de mogelijkheid een actieve blanke immigratiepolitiek te ontwikkelen. Grootscheepse immigratie vanuit Europa en – gezien de dominionstatus – vooral vanuit Groot Brittannië, werd als een bedreiging gezien voor de emancipatie van de Afrikaners die vanwege hun verliezen tijdens de oorlog en hun vaak geringe opleiding op achterstand stonden. De nazinderende animositeit tussen ‘Brit’ en ‘Boer’ kwam tot uiting in de uitkomsten van de Volkstelling van 1921 die werden beschreven in termen van ‘twee grote Europese rassen’, namelijk de Britten en Afrikaners, waaruit de Zuid-Afrikaanse bevolking zou zijn opgebouwd.¹⁵ De zwarte bevolking telde, letterlijk en figuurlijk, niet mee. Dat gold ook voor de immigratiewetgeving die in 1913 tot stand kwam. Daarin kwamen zwarte immigranten uit andere delen van Afrika niet voor, al werd hun aanwezigheid oogluikend toegestaan en leverden zij sinds jaar en dag een wezenlijke bijdrage aan de ontwikkeling van het land. Net als de gevestigde zwarte Zuid-Afrikanen stonden zij buiten de grenzen van de door blanken (in en buiten Zuid-Afrika) voorgestelde natie, dat een ‘White man’s land of South Africa’ moest worden.¹⁶

13. Saul Dubow, *A Commonwealth of Knowledge. Science, sensibility and White South Africa 1820-2000* (Oxford 2006) 226-227.

14. *Ibidem*, 2

15. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 74.

16. *Ibidem*, 32-54.

De *Immigration Regulation Act* van 1913 en de creatie van het Ministerie van Immigratie suggereren dat de nieuw gevormde Unie van Zuid-Afrika erop uit was blanke immigratie te bevorderen. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 zou het thema immigratie echter naar de achtergrond verschuiven. In die tijd laaiden de aloude spanningen weer op tussen ‘Brit’ en ‘Boer’, of beter: tussen degenen (ook onder de Afrikaners, zoals premier Louis Botha en generaal Jan Smuts) die zich loyaal aan de kant van het Britse Rijk wilde scharen – en degenen die zich daar juist van wilden distantiëren en neutraliteit voorstonden. Uiteindelijk steunde een meerderheid van het Zuid-Afrikaanse parlement de deelname aan de Eerste Wereldoorlog, al leidde de bezetting van de naburige Duitse kolonie Zuidwest Afrika (nu Namibië) tot een gewapende opstand van Afrikaner nationalisten onder leiding van enkele veteranen uit de Zuid-Afrikaanse oorlog. Zij beschouwden de Duitsers niet alleen als een stamverwant broedervolk, maar ook als bondgenoten in de strijd tegen het perfide Albion, waarvan zij zich los wilden maken. De rebellie werd gesmoord door het leger, maar geeft aan hoe scherp de tegenstellingen onder de blanke Zuid-Afrikanen lagen. Er moest behoedzaam worden omgegaan met degenen die een onafhankelijk republiek Zuid-Afrika, los van het Britse Rijk voorstonden. Dat kwam ook tot uitdrukking in de immigratiedebatten na afloop van de Eerste Wereldoorlog.

‘Arme blanken’ bedreigd door zwarten en immigranten uit Europa

Vanwege de positie van Zuid-Afrika binnen het wereldomvattende Britse Gemenebest, was het land het meest toegankelijk voor Britse immigranten. Dat stuitte op weerstand bij de Afrikaner Nationalisten. Na de Eerste Wereldoorlog kenmerkte het immigratiebeleid van overheidswege zich door terughoudendheid, ook al omdat de sociaaleconomische achterstand van veel Afrikaners nauwelijks was verkleind en het Afrikaner nationalisme zich tot een steeds machtiger politieke factor ontwikkelde. Van die kant werd de kwestie van de ‘arme blanke’ ingezet in het politieke debat om de komst van blanke concurrenten (en vooral nog meer Britten) te remmen en om wettelijke maatregelen te eisen die de toenadering en concurrentie tussen arme blanken en zwarten onmogelijk moesten maken.¹⁷ Sterker nog: de historicus Saul Dubow wijst erop dat Afrikaner voormannen, zoals de latere premier Hendrik Verwoerd, geneigd waren het arme-blanke probleem te verklaren vanuit een, door Engelsen en Joden gedomineerd, snel groeiend kapitalistisch systeem dat het mogelijk maakte dat zwarten de economische status van de blanke Afrikaner arbeiders ondermijnden.¹⁸ De angst voor ‘degeneratie’

17. Lindie Korf, *D.F. Malan, a political biography* (Stellenbosch PhD 2010) 239-240.

18. Dubow, *Imperial knowledge*, 227.

van arme blanken, die samen met arme zwarten naar de steden trokken, werd een prominent thema gedurende het interbellum. Wettelijke maatregelen, die in deze jaren werden doorgevoerd om het welzijn van blanken te garanderen en de segregatie van 'blank' en 'zwart' te institutionaliseren, legden de basis voor het latere Apartheidsvertoog.¹⁹

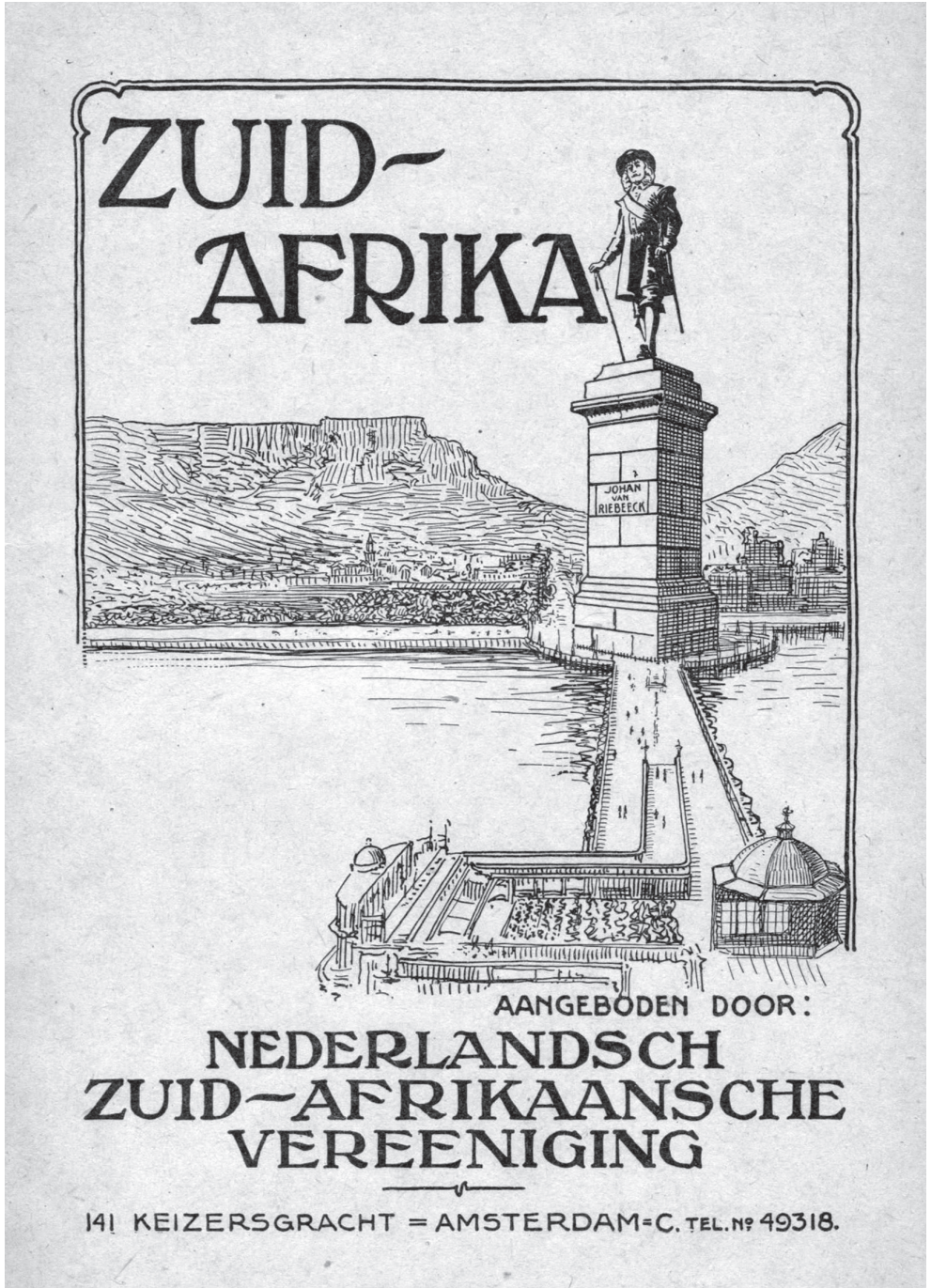
Het 'arme-blanke'-debat drong het streven om de blanke bevolkingsgroep als geheel te versterken door immigratie vanuit Europa wederom op de achtergrond, al helemaal toen de internationale depressie van 1929 zich ook in Zuid-Afrika manifesteerde. De daling van het aantal immigranten in de eerste helft van de jaren 1930 werd nog versterkt door de invoering in 1930 van de *Immigration Quota Act*, in navolging van de Verenigde Staten (1921 en 1924) en andere Britse dominions zoals Canada en Australië. Met de autoriteiten van deze andere landen deelde de Zuid-Afrikaanse regering de zorg over de 'etnische samenstelling' van de *blanke* immigrantenpopulatie die bij voorkeur moest aansluiten bij de 'original stocks of the Union'.²⁰ Een combinatie van nationaliteit, cultuur, religie en taal was bepalend voor wie tot de 'original stock' gerekend werden. Terwijl immigranten uit Zuid-Europa nog wel onder die noemer geschaard werden, vielen immigranten uit Oost-Europa daarbuiten. Het grote aantal joden onder hen die aan het groeiend antisemitisme in de regio wilde ontkomen, werd als cultureel en economisch 'onassimileerbaar' aangemerkt.²¹ Naast het probleem van de 'arme blanke' en het relatief grote aandeel Britten, riep de komst van joodse immigranten weerstand op als het ging om de versterking van een blanke natie en het behoud van een 'Europese beschaving'.

Vooralsnog stonden de grenzen van de Unie van Zuid-Afrika open voor blanke immigranten uit het Britse Gemenebest evenals Noordwest- en Zuid-Europa. Daarvan werd onmiddellijk gebruik gemaakt zodra de economie van Zuid-Afrika weer aantrok. Dankzij het vroegtijdig loslaten van de gouden standaard heerste vanaf 1934 weer grote bedrijvigheid in de Zuid-Afrikaanse mijnbouw, het bedrijfsleven en de bouwnijverheid, terwijl de werkloosheid veel Europese landen nog stevig in zijn greep hield. Het tekort aan geschoolde vaklui bood ruimte voor een groeiend aantal immigranten uit Europa tussen 1935-'37. Dat gold ook voor Nederlandse nieuwkomers, die gebruik maakten van deze mogelijkheid om hun levensomstandigheden te verbeteren. In tegenstelling tot de Nederlanders die aan het eind van de negentiende eeuw naar de Boerenrepublieken trokken om de Afrikaner geleerden te versterken, werden zij primair door economische belangen gedreven – al speelde de idee van 'stamverwantschap' tussen Nederlanders en Afrikaners ook een

19. *Ibidem*, 232.

20. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 75.

21. *Ibidem*, 69.

Ill. 2 Voorpagina van de voorlichtingsbrochure 'Emigratie naar Zuid-Afrika jaren 1930. Wat biedt Zuid-Afrika?' uit 1935.

rol.²² Zowel van Nederlandse zijde, waar de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging (NZAV) zich samen met de Stichting Landverhuizing Nederland (SLN) in deze jaren sterk maakte voor emigratie naar Zuid-Afrika, als van Afrikaans nationalistische zijde die de Nederlanders aan zich wilden binden, werd de nadruk gelegd op een overeenkomstig taalgebruik, een herkenbare protestants-christelijke cultuur en een gedeelde geschiedenis. Door de komst van de Nederlander Jan van Riebeeck naar de Kaap als begin van de Zuid-Afrikaanse natie voor te stellen, werden Nederlandse immigranten aangespoord zich met de 'stamverwante' Afrikaners te identificeren.²³

De nadruk op etnische verwantschap met de Afrikaanssprekende bevolking strekte zich ook uit naar immigranten uit Duitsland, al gold dat niet voor joodse Duitsers die na de machtsovername van Hitler een groeiend deel van de Duitse nieuwkomers uitmaakten. De beperkingen van de Quotawet van 1930 gingen aanvankelijk nog aan hen voorbij, totdat de *Aliens Act* van 1937 werd ingevoerd die Zuid-Afrika moest vrijwaren van 'unassimilable aliens'.²⁴ Alle immigranten die niet afkomstig waren uit het Britse Gemenebest moesten een vergunning aanvragen. Er werd gekeken of zij over voldoende middelen van bestaan beschikten, of zij goed gezond waren en van onbesproken gedrag, maar bovenal werden zij beoordeeld op hun potentiële 'inpasbaarheid' binnen de blanke natie. Hoewel de immigratie van alle Europeanen door deze procedure werd geremd, waren het vooral joodse vluchtelingen onder hen die door deze selectieprocedure werden getroffen.²⁵

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog uitte de Nederlandse gezant in Pretoria zijn kritisch commentaar op de Vreemdelingenwet van 1937 in termen van de achterstelling van Nederlandse immigranten op de Britten. Onbegrijpelijk in zijn ogen, gezien 'Zuid-Afrika's verleden waarbij de Nederlanders zowel op historische gronden als in de totstandkoming van de blanke beschaving zo'n grote rol hebben gespeeld'.²⁶ Of anders gezegd: de Neder-

22. Vgl. uitspraken van Prof. C.M. van den Heever, geciteerd in het Maandblad van de NZAV *Zuid-Afrika* 13 (juli 1936) 7.

23. Vgl. het voorlichtingsmateriaal van de SLN en de NZAV, zoals de brochure *Emigratie naar Zuid-Afrika. Wat biedt Zuid-Afrika?* (Amsterdam 1935; herdruk van 1927); P.J. van Winter, *Normen en beginselen bij emigratie naar Zuid-Afrika* (Amsterdam 1936) en *De Unie van Zuid-Afrika. Als bestemmingsland van den Nederlandsche Emigrant* (1939).

24. In een Memorandum uit 1936 werd de immigratie van joden als een 'bedreiging voor het nationale leven' in de Unie van Zuid-Afrika aangemerkt, omdat zij niet-assimileerbaar zouden zijn, aangehaald Peberdy, *Selecting Immigrants*, 77-78.

25. Pederby, *Selecting Immigrants*, 69.

26. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie voor de Emigratie, nummer toegang 2.15.68 (Voortaan NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68), inventarisnummer 2611: Verslag van 12-11-1945 van de Nederlandse gezant Ph. C. Visser aan de Minister van Buitenlandse Zaken (voortaan MvBuiZ) over 'Emigratie van Nederlanders naar Zuid-Afrika'

landers pasten volgens hem perfect in het plaatje van een blank Zuid-Afrika dat vooral versterkt moest worden met immigranten die als ‘oorspronkelijke stammen’ (*original stocks*) van de Unie werden aangemerkt. Desondanks, of juist daarom, werd de Vreemdelingenwet van 1937 op hen van toepassing verklaard. Op die manier konden zij zonder problemen ‘gezuiverd’ worden van joodse of andere onwelkome elementen. Een scherpe daling van hun aantal was het gevolg, en dat gold niet alleen voor de Nederlanders.

TABEL 1 *Geregistreerd aantal immigranten en emigranten in Zuid-Afrika*

Jaar	Totaal		Nederlanders		Duitsers		Engelsen (1)	
	A	V	A	V	A	V	A	V
1935	6.500	1.865	631	59	1.015	84	3.430	699
1936	10.837	2.713	2.058	68	3.430	90	3.581	1.047
1937	7.927	3.716	1.350	44	1.104	91	4.492	1.269
1938	7.427	5.608	770	96	677	123	5.017	1.457
1939	6.304	3.382*	378	108*	1.249	103*	3.850	1.118*

A = Aankomst, V = Vertrek; * = eerste 11 maanden; (1) buiten Zuid-Afrika geboren Britten.

Bron: *Annual Report on Statistics of Migration, 1938* en *Statistics of Migration 1948*, aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 263-267. Voor de opmerkelijke toename van Duitse immigranten in 1939 heb ik vooralsnog geen verklaring.

Hoewel joodse Britten uit het Gemenebest nog altijd onbelemmerd toegang hadden tot Zuid-Afrika, typeert de sociologe Sally Peberdy met recht het Zuid-Afrikaanse immigratiebeleid aan het eind van de jaren 1930 als antisemitisch, sinds joden uit de rest van Europa als een niet-inpasbare en dus ongewenste categorie blanken werden beschouwd.²⁷ Protesten van joodse zijde in Zuid-Afrika werden ter zijde geschoven met de – ook in Nederland en andere landen gehanteerde – verwijzing naar de dreiging van toenemend antisemitisme in het land. ‘Indien aan het ongeremd binnenstromen van Joden in Zuid-Afrika geen paal en perk wordt gesteld, zullen antisemitische gevoelens *zulk een omvang* kunnen aannemen, *dat bloedvergieten er het gevolg van zou kunnen zijn*’, liet premier Hertzog weten.²⁸ Onder de Afrikaner nationalisten groeide de groep die met nazi-Duitsland sympathiseerde. In de aanloop van de verkiezingen van 1938 propageerden zij, naast wettelijke maatregelen die een strikte scheiding tussen ‘blank’ en ‘niet-blank’ moesten bevorderen, een

27. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 82.

28. Aangehaald in ‘Overzicht’ in *Zuid-Afrika*, 14 (febr. 1937) 2: 16. Cursivering van de redactie, die liet weten dat zij instemde met Hertzogs waarschuwing dat ‘door zulke immigratie ongewenste gevolgen zouden kunnen ontstaan’.

verbod op joodse immigratie en daarmee een expliciet onderscheid tussen joodse en niet-joodse blanken in Zuid-Afrika.²⁹ Vanuit Nederland werd door sommigen, ook in kringen van de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging, bezorgd gereageerd op de ontvankelijkheid van het Afrikaner nationalisme 'voor Duitse propaganda'.³⁰ Dat leidde echter niet tot enige terughoudendheid ten aanzien van de emigratie naar Zuid-Afrika. In tegendeel, de Nederlandse autoriteiten bleef er alles aan gelegen de emigratie naar dat land te bevorderen.³¹

In Zuid-Afrika zouden de politieke en culturele tegenstellingen tussen 'Boer' en 'Brit' in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog eens te meer opvlammen, al konden die onmogelijk herleid worden tot een eenduidige oppositie tussen Afrikaans- en Engelssprekende blanke bevolking, noch tussen de voormalige Boerenrepublieken en de rest van Zuid-Afrika. Britse Zuid-Afrikaners vreesden evengoed voor de destabiliserende gevolgen van deelname aan een oorlog, terwijl ook Afrikaner Zuid-Afrikanen zich geroepen voelden tot een internationale strijd tegen het nationaalsocialisme – en allen worstelden met conflicterende loyaliteiten.³² Opnieuw ging het om verschillende visies op de toekomst van een soeverein Zuid-Afrika in relatie tot het Britse imperium en de rest van Europa. Moest Zuid-Afrika zich loyaal aan de kant van het Britse Rijk scharen tegenover de Duitse nazi's? Moest het land zich aan de Duitse kant stellen tegenover de Britse imperialisten? Of diende zij een neutrale positie innemen? Uiteindelijk koos Zuid-Afrika onder leiding van Jan Smuts voor de geallieerde zijde, maar de blanke bevolking was – net als over deelname aan de Eerste Wereldoorlog – diep verdeeld. Tegelijkertijd groeide de scheidslijn tussen 'blank' en 'zwart' die de bevolking van Zuid-Afrika radicaal van elkaar zou vervreemden.

29. 'Elksie-Manifes van die Nasionale Party' (1938), aangehaald door Korff, *D.F. Malan*, 371. Vgl. 'Emigratie. Joodsche immigratie in Zuid-Afrika', in *Zuid-Afrika* 13 (dec. 1936) 12: 165-167.

30. 'Rede Prof. Geyl', *Zuid-Afrika* 15 (juni 1938) 6: 76-77. Ook waarschuwde hij bij die gelegenheid voor 'het op de spits drijven van de kleurvraagstukken' door Afrikaner nationalist. Geyl verzorgde in de periode juli-december 1937 een lezingentournee langs de universiteiten in Zuid-Afrika en deed daar na afloop kritisch verslag van. Zie ook 'woord vooraf' in: P. van Hees en A.W. Willemsen, *Pieter Geyl in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2000). In maart 1940 verwees Geyl in het *Utrechts Nieuwsblad* naar 'de rabiante pro-Duitsche gezindheid bij sommige jonge nationalisten', aangehaald in *Zuid-Afrika* 17 (maart 1940) 3: 34.

31. Berichtgeving in de rubriek 'Landverhuizing' in *De Arbeidsmarkt*, Maandblad van de Nederlandsche Werkloosheidsraad over de jaren 1937-1940.

32. Dubow, *Imperial knowledge*, 155.

Politieke en etnische criteria bij de naoorlogse immigratie vanuit Europa

Na de Tweede Wereldoorlog nam het immigratiebeleid van de Zuid-Afrikaanse regering, onder leiding van de internationaal georiënteerde Smuts en zijn United Party (Verenigde Party), een nieuwe wending. Sinds de totstandkoming van de Unie van Zuid-Afrika, beschouwde Smuts het land als deel van een Westerse wereldorde. Als zodanig meende hij dat de toekomst van de natie het beste werd gegarandeerd binnen het verband van het Britse Gemebest en als lid van de Verenigde Naties. Alleen al daarom wilde hij tegemoet komen aan de wens van Groot Brittannië en andere Europese landen om emigranten op te nemen.³³ Maar ook de ontwikkelingen in Zuid-Afrika zelf bevorderden een actief immigratiebeleid.

Sinds de tweede helft van de jaren 1930 en in versterkte mate tijdens de oorlogsperiode werd de economie van Zuid-Afrika voortgestuwd door een snelle industrialisering en verstedelijking. De trek naar de steden en de groei van een zwarte arbeidersklasse ging gepaard met de opkomst van organisaties als de Council for Non-European Trade Unions (1941), de Non-European Unity Movement (1943) en de strijd bare Youth League (1944), die het African National Congress (ANC uit 1912) nieuw leven inblies. Ook de deelname van zwarte vrijwilligers aan de oorlog, waarin zij samen met blanke soldaten bijdroegen aan de geallieerde overwinning, had het zelfbewustzijn van de zwarte bevolking versterkt. In Zuid-Afrika en in andere landen binnen en buiten het Afrikaanse continent gaf de oorlog een impuls aan het verzet tegen vormen van blanke, koloniale overheersing.³⁴ Smuts en de Unionisten beschouwden de immigratie vanuit Europa dan ook niet alleen van belang vanwege een tekort aan geschoolde arbeidskrachten, maar ook als tegenwicht tegen een snel vermeerderende en zich emanciperende zwarte bevolking.³⁵ Was de verhouding tussen 'blank' en 'niet-blank' volgens de Volkstelling van 1936 nog 1:4, op grond van extrapolaties zou deze 'onevenwichtigheid' binnen veertig jaar naar 1:6 zijn uitgegroeid.³⁶ In augustus 1946 kondigde Smuts een actief rekruteringsbeleid aan dat moest leiden tot massa-immigratie vanuit Europa.³⁷ Om dat te concretiseren werden Immigranten Selectie Comités geïnstalleerd in Londen, Den Haag en Rome. Daarnaast sloot de Zuid-Afrikaanse

33. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 88.

34. Vgl. Worden, *The making of modern South Africa*, 85-87.

35. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 89.

36. J.L. de Beer, *Rassesamestelling van die bevolking van die Unie (1949)*, aangehaald door A.P. du Plessis, *Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika: sekere aspekte rakende voorbereiding tot aanpassing* (Amsterdam 1956) 72.

37. J.C. Smuts, toespraak tijdens de Transvaalse afdeling van de United Party op 15-8-1946, aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 85.

overheid een contract met de *Union Castle Shipping Compagny* om het vervoer van al deze immigranten vanuit Southampton mogelijk te maken.³⁸

Een gelijke verdeling van immigranten uit Groot Brittannië en het Europese continent was het uitgangspunt, al zorgde de Vreemdelingenwet van 1937 er nog altijd voor dat Britse immigranten gemakkelijker toegang hadden tot Zuid-Afrika. Dat de regering-Smuts zich uiterst terughoudend opstelde ten aanzien van immigratie vanuit het verslagen nazi-Duitsland lag voor de hand, ook met het oog op de Duitsgezinde, radicaal Afrikaner nationalistische beweging in eigen land. Eenzelfde voorbehoud gold voor collaborateurs uit de geallieerde landen. Zo liet de Nederlandse gezant in Pretoria weten dat de Zuid-Afrikaanse regering beslist niet wilde dat Nederland haar 'Quislings' naar Zuid-Afrika zou verschepen.³⁹ De gezant zelf kon zich daar goed in vinden, aangezien er nogal wat 'pro-Duitse elementen' waren onder de Nederlandse immigranten die voor de oorlog naar Zuid-Afrika waren gekomen. Alleen door het uitzenden van 'goede elementen' zou zich een migrantengemeenschap kunnen vormen, 'die nuttig is voor de Unie, maar ook even nuttig voor het Moederland.'⁴⁰ Politieke betrouwbaarheid was in die eerste jaren na de oorlog voor zowel Zuid-Afrika als Nederland een belangrijk criterium. Dat gold overigens niet alleen voor het weren van voormalige nationaalsocialisten maar evenzeer van communisten.⁴¹

Over kleur werd gezwegen: men ging ervan uit dat alle Europeanen, ook uit de (voormalige) koloniën, blank waren. Dat kan verklaren waarom ook gekleurde Nederlanders vanuit het voormalige Nederlands-Indië in die eerste naoorlogse jaren nog toegang kregen tot Zuid-Afrika.⁴² Het blank-zijn van Europeanen moge vanzelfsprekend zijn geweest, toch was er in Zuid-Afrika enig voorbehoud ten aanzien van specifieke groepen Europeanen. Omdat Italianen zich in een laatste fase van de oorlog aan de kant van de geallieerden hadden geschaard, werden zij niet geweerd om politieke redenen. Al gingen er stemmen op binnen de gelederen van Smuts' United Party dat zij wel degelijk tot de voormalige vijand gerekend moesten worden. Bovendien, zo meldde de Nederlandse emigratie-attaché vanuit Pretoria, bestond de indruk dat Italianen onvoldoende afstand zouden houden tegenover de 'niet-blanke' bevolking en dat zij 'van nature onzindelijk' waren.⁴³ Ook de komst van joodse overlevenden, die in Zuid-Afrika een nieuw bestaan wil-

38. Paderby, *Selecting Immigrants*, 89.

39. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr 2611: Brief van 28-12-1946 van gezant Visser aan de MvBuiZ.

40. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr 2611: Memorandum van 12-11-1945 van gezant Visser aan MvBuiZ.

41. Vgl. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 90.

42. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2583: 10e verslag van de emigratie-attaché van 4-5-1947 tot 31-5-1947.

43. Idem: 4e verslag van de emigratie-attaché 17-8-1946 tot 10-10-1946.

den opbouwen, vormde een heikel punt. Door velen werden deze enkelingen nog onverminderd als ‘onassimileerbaar’ beschouwd. De nationalistische voorman Hendrik Verwoerd continueerde, als hoofdredacteur van het Afrikaner dagblad *Die Transvaler*, zijn felle campagne tegen de immigratiepolitiek van de regering-Smuts, in het bijzonder tegen de immigratie van joden, die volgens hem de ondergang van Zuid-Afrika teweeg zouden brengen.⁴⁴ Dat leidde ertoe dat de komst van joodse immigranten – in de diplomatieke bewoordingen van de Nederlandse migratie attaché – zeker niet werd ‘aangemoedigd’.⁴⁵ In het maandblad *Zuid-Afrika* van de NZAV werd deze houding, met een letterlijke verwijzing naar de debatten in het Zuid-Afrikaanse parlement, in krasser bewoordingen omschreven: ‘Wanneer er Afrikaners zijn die vreezen “er onder geploegd te worden”, dan is dat vooral het gevolg van den angst voor een groot aantal, naar velen verwachten, Joodsche immigranten, van welke nationaliteit ook.’⁴⁶ Dergelijke uitingen van antisemitisme, naast de nationaalsocialistische sympathieën van de Nationalisten ten tijde van de oorlog, versterkten de affiniteit met de, door zijn keuze voor de geallieerden, in Nederland toch al populaire Smuts en zijn Verenigde Party.

Dat nam niet weg dat de pogingen van de regering-Smuts om Nederlandse immigranten te rekruteren aanvankelijk op een gereserveerde houding van de Nederlandse overheid stuitten. Zij aarzelde, zo kort na de oorlog, om ‘afstand doen van een deel zijner beste zonen’,⁴⁷ die nodig waren voor de naoorlogse wederopbouw. Tot eind 1946 beperkte de emigratie naar Zuid-Afrika zich tot ‘eenlingen die gemist kunnen worden en politiek betrouwbaar zijn’.⁴⁸ Nadien verlegde de Nederlandse overheid haar koers: de naoorlogse werkloosheid, het stijgende geboortecijfer en de manifeste wens van veel Nederlanders om het door de oorlog geteisterde land te verlaten, leidden tot een actieve bemoeienis met het groeiend aantal (semi-)particuliere organisaties die steun verleenden aan (aspirant-) emigranten. Omdat emigratie gezien werd als een vorm van internationale arbeidsbemiddeling, raakte vooral het Ministerie van Sociale Zaken betrokken bij de voorlichting aan aspirant emigranten, hun aanmelding en eventuele bijstandverlening om te kunnen vertrekken naar geschikte vestigingsplaatsen. Het emigratiewezen werd gecentraliseerd, vanaf 1952 onder leiding van de Commissaris voor de Emigratie. Maar voor die tijd waren veel Nederlanders al bevangen geraakt door een

44. H.F. Verwoerd, ‘Bedrog’ in *Die Transvaler* z.d., aangehaald in *Zuid-Afrika* 23 (Oct./Nov 1946) 55.

45. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2583: 7e verslag van de emigratie-attaché 20-12-1946 tot 20-1-1947.

46. ‘Emigratie van Nederland naar Zuid-Afrika’, *Zuid-Afrika* 23 (Oct./Nov 1946) 52.

47. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2583: Advies emigratie-attaché van 12-8-1946 inzake de Nederlandse emigratiepolitiek.

48. Idem, inv.nr. 2611: Memorandum van 18-12-1946 van gezant Visser aan MvBuiZ.

‘emigratiekoorts’ en zetten diverse instanties zich in om de emigratiebeweging in goede banen te leiden.⁴⁹

Dat gold ook voor de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging, die zich vanaf haar oprichting aan het eind van de negentiende eeuw met de begeleiding van Nederlandse emigranten naar Zuid-Afrika bezig hield en spoedig na de bevrijding haar vooroorlogse samenwerking met de Stichting Landverhuizing Nederland weer oppakte.⁵⁰ In de eerste jaren na de oorlog toonde de van oudsher op de blanke Afrikaners georiënteerde NZAV zich onaangenaam getroffen door de vergaande identificatie met het Duitse nationaalsocialisme van veel nationalistisch georiënteerde Afrikaners; al helemaal toen bekend werd dat een substantieel deel van de Nederlandse immigranten hen daarin was gevolgd. De kritiek van de Nederlandse gezant in Pretoria richtte zich in november 1945 mede op de NZAV, toen hij constateerde dat het voor de Afrikaner Nationalisten niet moeilijk was geweest Nederlandse immigranten voor hun specifieke, Duits-georiënteerde benadering van ‘vrijheid en onafhankelijkheid’ te winnen. Dat kwam volgens hem, omdat de Nederlandse visie op Zuid-Afrika nog bepaald werd door ‘de tijd van Kruger e.a.’. Maar de tijden waren veranderd, zo benadrukte Visser, en het werd de hoogste tijd dat dat niet alleen doordrong tot de Nationalisten in Zuid-Afrika, maar evengoed tot de Nederlandse instanties die banden met Zuid-Afrika onderhielden.⁵¹ De Nederlandse gezant oefende op deze impliciete manier kritiek uit op de idee van ‘stamverwantschap’ en de aanname van een gedeelde etnisch-culturele oorsprong die Nederlanders met blanke Afrikaners zou verbinden.

Terwijl de NZAV op het door hen als ‘stamverwant’ aangemerkte, Afrikaanssprekende blanke bevolkingsdeel gericht bleef,⁵² onderging de oriëntatie op Zuid-Afrika in Nederland een verschuiving. Dankzij de toenadering tot Groot-Brittannië gedurende de Tweede Wereldoorlog en de internationale waardering voor de regering-Smuts, maakte de eenzijdige gerichtheid op de Afrikaners plaats voor een breder omvattend perspectief met erkenning van het Britse element in Zuid-Afrika. Dat had immers een tegenwicht geboden tegen de heersende nationaalsocialistische sympathieën. Toch bleef de

49. Marijke van Faassen, ‘Min of meer misbaar: naoorlogse emigratie vanuit Nederland’ in: Saskia Poldervaart, Hanneke Willems en Jan Willem Schilt (red.), *Van hot naar her. Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen* (Amsterdam 2001) 50-67.

50. J.A.A. Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1959) 101-102 en 195-198.

51. NI-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2611: Verslag van 12-11-1945 van het Nederlandse Gezag in Pretoria.

52. Kenmerkend voor de houding van de NZAV is bijvoorbeeld een artikel over ‘Emigratie’ in haar maandelijks verenigingsblad *Zuid-Afrika* van februari 1947, waarin benadrukt wordt hoezeer Nederlandse migranten, ‘een welhaast onmisbaar tegenwicht tegen Engelsprekenden en aan Zuid-Afrika volkomen vreemde groepen’ (gedoeld werd op Grieken en Italianen) zouden vormen.

bevoorrechte positie van Britse emigranten evengoed een doorn in het oog van de Nederlandse instanties, die hun pleidooi voor de gelijkstelling van de immigratie uit Nederland en Groot-Brittannië onderbouwden met een verwijzing naar de historische rol die Nederlanders bij de totstandkoming van de blanke 'beschaving' in Zuid-Afrika hadden gespeeld.⁵³

Zuid-Afrika's positie binnen het Britse Gemenebest en als lid van de Verenigde Naties bevestigde haar Westerse status en 'beschaving'. Net zomin als voor de oorlog, was de positie van de zwarte bevolking een punt van nadere overweging bij het emigratiebeleid vanuit Nederland naar Zuid-Afrika of andere immigratielanden. Als de positie van zwarten in het bestemmingsland al ter sprake kwam, dan beperkte die zich tot praktische tips in termen van de hoogte van het loon en de omgang met 'een kaffermeid of -boy'.⁵⁴ Die instructies sloten naadloos aan bij wat men kende van de koloniale verhoudingen in het vooroorlogse Nederlands-Indië en andere 'Rijksdelen overzee'. De naoorlogse gewapende strijd van Nederland tegen de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging ging weliswaar gepaard met kritische discussies over de koloniale verhoudingen, maar het koloniale vertoog over 'Westerse beschaving' was en bleef nog lange tijd dominant. Omdat Nederlandse emigranten als 'blank' werd aangemerkt, gingen de belemmerende maatregelen voor 'niet-blanken' en hun ondergeschikte positie in bestemmingslanden als Zuid-Afrika – maar ook in landen als Australië of de Verenigde Staten – veelal aan hen voorbij. Blank was en bleef de norm in deze *settler societies*. In hun streven werkloosheid en overbevolking te bestrijden, toonden de Nederlandse emigratie-instanties zich blind of onverschillig voor de politiek van in- en uitsluiting op 'raciale' gronden, die door de emigratie vanuit Europa werd ondersteund. De emigratie vanuit Nederland was, net als de immigratie naar Zuid-Afrika, een bevolkingspolitiekinstrument. Men ging ervan uit dat deze transnationale verplaatsing de welvaart in beide landen en van alle betrokkenen ten goede zou komen. Dat was ook zo, maar ten koste waarvan of van wie gebeurde dat?

Immigratie of segregatie als versterking van de Zuid-Afrikaanse natie

De Zuid-Afrikaanse immigratiecijfers tonen het succes van het nieuwe immigratiebeleid tussen 1945-1948.⁵⁵ Het pro-actieve immigratiebeleid van Smuts en zijn United Party werd echter heftig bekritiseerd door nationalis-

53. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2611: Verslag van 12-II-1945 van Nederlandse Gezag in Pretoria.

54. *De Unie van Zuid-Afrika. Als bestemmingsland van den Nederlandschen Emigrant*. Amsterdam (Uitg. SLN en de NZAV) 1939: 12, 28-29.

55. Peberby, *Selecting Immigrants*, 257.

tische Afrikaners, verenigd in de Nasionale Party. Zij vreesden dat massaimmigratie – en vooral de overgrote meerderheid van Britse immigranten – de samenstelling van de blanke bevolking zou veranderen, met het gevaar dat ‘het (protestants-christelijke) karakter’ van de natie werd aangetast. De Nationalisten zagen de immigranten uit de geallieerde landen primair als een bedreiging van het evenwicht tussen de Brits-georiënteerde en de Afrika-ner-georiënteerde blanke bevolking en daarmee ook voor hun republikeinse ideaal, dat erop gericht was zich los te maken van het Britse Koninkrijk. De onrust die het snel groeiend aandeel van de zwarte bevolking veroorzaakte, wilden de Nationalisten dan ook niet met immigratie bestrijden, maar met verdergaande segregatie. Voor die benadering mobiliseerden zij keer op keer het thema van de ‘arme blankes’. Er mocht dan een tekort aan geschoolde arbeidskrachten zijn, tegelijkertijd steeg het werkloosheidscijfer onder de ongeschoolde blanke bevolking.⁵⁶ Voor de Afrikaner nationalisten gold dat het ‘eigen volk’ eerst moest komen: dat was de groep waarin de overheid diende te investeren, in plaats van in blanke nieuwkomers van buiten de grenzen. Met dat argument kregen zij ook de kleine Labour Party aan hun kant.⁵⁷

In de aanloop naar de verkiezingen van 1948 werd immigratie een belangrijk thema. Smuts werd om de oren geslagen met zijn eigen, onbezonnen retoriek waarmee hij in augustus 1946 zijn nieuwe immigratiepolitiek had verkondigd: ‘Let them come, the good and the bad, let them come in their thousands, their tens of thousands, their hundreds of thousands, we shall absorb them all.’⁵⁸ Keer op keer benadrukten zijn politieke tegenstanders dat het ‘absorptievermogen’ van het blanke deel van de Zuid-Afrikaanse natie zijn grenzen had bereikt.⁵⁹ Volgens de Nationalisten zouden de tienduizenden migranten die de regering wilde binnen halen de betere posities monopoliseren, de woningnood vergroten en de ‘ware’ Zuid-Afrikaanse identiteit verzwakken door hun verbondenheid met het Europese land van herkomst. Vooral de Britse migranten moesten het ontgelden: ‘Soutpiele’, werden zij wel genoemd, omdat zij met één been in Europa en met het andere been in Zuid-Afrika zouden staan terwijl hun geslacht bungelde in het zilte nat.⁶⁰ De verkiezingsstrijd laat zien hoezeer de kritiek op de immigratiepolitiek verbonden was met de vraag hoe de toekomst van Zuid-Afrika als een blanke, ‘beschaafde’ natie het beste gegarandeerd kon worden.

56. Herman Giliomee, *The Afrikaners. Biography of a people* (Cape Town 2003) 479-480.

57. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 96.

58. J.C. Smuts, toespraak tijdens de Transvaalse afdeling van de United Party op 15-8-1946, aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 85.

59. Zie referenties aan Smuts uitspraak op 20-1-1947 in Debatte van die Volksraad, derde sitting 9e parlement 1946-1947: 1115-16.

60. Vgl. Pederby, *Selecting Immigrants*, 85, 107.

Het antwoord op die vraag werd mede bepaald door de opstelling ten aanzien van de zwarte bevolking in het land. Ook daarover liepen de visies tussen de verschillende partijen uiteen. Van Nationalistische zijde werd gesuggereerd dat de regering-Smuts het land aan zwarte heidenen wilde uitleveren. Aanleiding was het kort voor de verkiezingen verschenen rapport over de omgang met de toestroom van de zwarte bevolking naar stedelijke gebieden. Die ontwikkeling was onomkeerbaar, concludeerde de door de regering ingestelde Native Laws Commission, beter bekend als de commissie-Fagan. Daarom moest de overheid deze mobiliteit niet belemmeren, maar juist faciliteren om voldoende arbeidskrachten voor de groeiende industrie te waarborgen.⁶¹ Tegenover het Fagan-rapport stelden de Nationalisten de bevindingen van de door hen in het leven geroepen commissie-Saunders.⁶² In scherp contrast met het, op de noden van de arbeidsmarkt afgestemde, liberalisme van Smuts' United Party, stelden D.F. Malan en zijn partijgenoten de noodzaak van een sterke, interventionistische staatspolitiek. Die moest de 'verkleuring' van de steden tegengaan, de blanke afhankelijkheid van zwarte arbeidskrachten verminderen en het tribale zelfbestuur in zwarte thuislanden bevorderen. Met deze bevindingen werd het streven van de Nationalisten naar 'totale apartheid' tussen blanken en 'naturellen' onderbouwd.⁶³ Naast de vrees voor de aantasting van het 'Afrikaner' karakter van het land en de concurrentie door de komst van grote aantallen Europese nieuwkomers, speelde de angst voor de trek van goedkope, zwarte arbeidskrachten van het land naar de stad, waar zij met ongeschoolde blanken zouden concurreren. In combinatie met een districtenstelsel, dat de stemmen van het platteland zwaarder deed wegen dan die van de stedelijke gebieden, resulteerde dat uiteindelijk in een nipte nederlaag van Smuts bij de verkiezingen in mei 1948.

Nadat sommige Nederlandse dagbladen al een overwinning voor Smuts hadden aangekondigd, moesten ze daar enkele dagen later op terugkomen. Dat gold onder meer voor de *Nieuw Rotterdamse Courant*, die op 24 mei onder de kop 'Ondanks felle oppositie is Smuts' succes verzekerd' de verschillende posities van de betrokken partijen had toegelicht: de Nasionale Party van Malan was erop uit de Brits-Indiërs uit het land te verwijderen en 'alle niet-blanken naar speciale gebieden [terug te voeren] waar ze op zichzelf zullen staan.' Daar tegenover stelde de krant het door Smuts en de zijnen voorgestane beleid van 'Christelijk voogdijschap'. De grote vraag was 'of men

61. *Report of the Native Laws Commission* (1947), voortaan Fagan-rapport. Vgl. Giliomee, *The Afrikaners*, 478-479.

62. *Verslag van die Kleurvraagstuk kommissie van die Herenigde Nasionale Partij* (1947), voortaan Sauer-rapport.

63. *Sauer-rapport*, 1-2. Vgl. Deborah Posel, 'The Meaning of Apartheid before 1948: Conflicting Interests and Forces within the Afrikaner Nationalist Alliance', *Journal of Southern African Studies*, 14 (October 1987).

de naturel verder [moet] terugzetten of moet men hem blijven beheren en terzelfder tijd aan zekere verlangens tegemoet komen', aldus het liberale dagblad. Op 28 mei, toen de nederlaag van Smuts een feit was, noemde de krant 'de overwinning van de oude Boerengeest van suprematie van het blanke ras' de meest bedenkelijke kant van deze uitslag,⁶⁴ terwijl in het progressieve weekblad *Vrij Nederland* van 5 juni een verband werd gelegd tussen de pro-Duitse opstelling van de Nationalisten, de voorgestelde Apartheidspolitiek en 'de rassenwaan van de nazi's'. Racisme en antisemitisme stonden centraal in de berichtgeving over de verkiezingsoverwinning van de Nasionale Party in diverse Nederlandse dag- en weekbladen.⁶⁵

Daar tegenover riep de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereniging in haar maandblad *Zuid-Afrika* op 'een zekere terughouding in acht te nemen ten opzichte van een land, waar de verhoudingen zo geheel anders zijn dan bij ons'. In de 'opgewonden' en 'afwijzende' reacties in de Nederlandse pers ontwaarde de redactie de invloed van 'de Britse berichtgeving', die steeds de kant van Smuts koos, terwijl de Nationalisten 'geen apparaat voor de vorming van de openbare mening buiten de Unie tot hun beschikking hebben'. Inhoudelijk werd de kritiek bestreden door te benadrukken dat het programma van rassenbeleid van de Nasionale Party 'heel anders gericht is dan de rassenwaan van de Duitsers'.⁶⁶ Wat er fundamenteel anders zou zijn, werd niet nader toegelicht. Ook de Stichting Landverhuizing Nederland drong erop aan 'uiterste voorzichtigheid' te betrachten bij het bepalen van de houding ten aanzien van de politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika, vooral met het oog op de mogelijkheden die het land bood voor Nederlandse emigranten. Men hoopte dat 'de geringe geestdrift van de regering-Malan voor een verdere versterking door immigratie van het Britse deel der bevolking, gecombineerd met haar wens het blanke bevolkingselement tegenover het zwarte te versterken, zal leiden tot een welwillender houding ten opzichte van Nederlandse immigratie'.⁶⁷

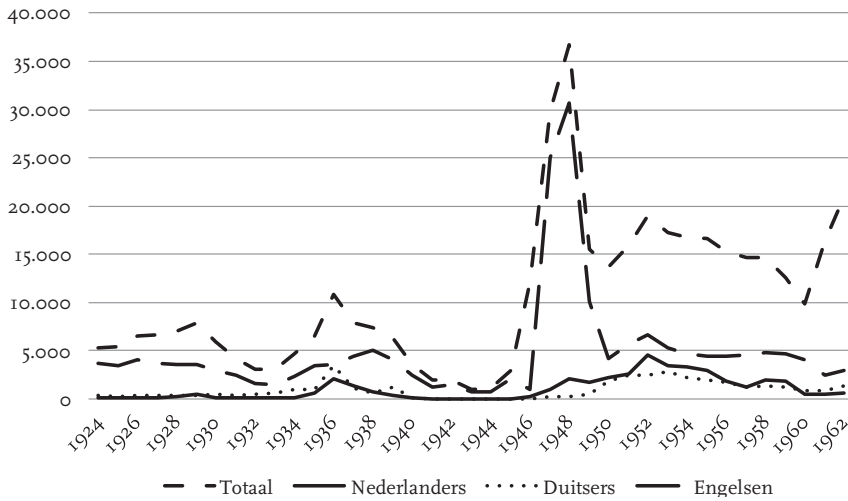
Kort daarna werd echter duidelijk dat de voorgenomen beperkingen van de immigratie naar Zuid-Afrika door de Nationalisten zich niet tot Groot Brittannië zouden beperken. In een onderhoud met Nederlandse vertegenwoordigers in Pretoria liet de verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken, T.E. Dönges, weten dat zijn regering in de eerste plaats ervoor wilde zorgen, 'dat de eigen zonen des lands voor de vervulling van de vacatures in het bedrijfsleven in aanmerking komen, terwijl door de oprichting van

64. 'Verslagen', *NRC* van 28 mei 1948, 2.

65. Bart de Graaff, 'De Nederlandse publieke opinie over apartheid 1948-1963: van begrip tot verwerping', *Internationale Spectator* 39 (november 1985) 679-685.

66. 'Opwinding in de Nederlandse Pers', *Zuid-Afrika* 25 (juli 1948) 7: 99-100.

67. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2611: brief van 15-7-1948 van de SLN aan het Rijksarbidsbureau.

FIGUUR 1 Aantallen arriverende emigranten in Zuid-Afrika, 1924-1962

Bij de aanduiding van nationaliteit worden drie categorieën aangegeven, nl. 'immigration by country of previous permanent residence', 'by birth' of 'citizenship'. In navolging van genoemde cijfers in de literatuur over Nederlandse immigratie is gekozen voor de laatste categorie, alleen bij de Engelsen ontbrak die categorie na 1950 en is overgegaan op nationaliteit 'by birth'. (Bron: *Annual Report on Statistics of Migration, 1938* en *Statistics of Migration 1948*, aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 263-267.

nieuwe vakscholen in een bestaande leemte zal worden voorzien.⁶⁸ Zeker zo belangrijk was het politieke streven van de regering-Malan om de Nationalistische geleerden te versterken. Sinds Nederland zich met haar 'Smutsverering' disloyaal met de Afrikaner nationalisten had getoond, golden de beperkende maatregelen evengoed voor het 'stamland' aan de Noordzee.⁶⁹ Dat kwam spoedig tot uitdrukking in de emigratiecijfers. Het aantal Nederlandse emigranten dat in de periode 1946-1948 naar Zuid-Afrika vertrok, was gestegen van 279 naar 2.052. Gedurende het jaar na de verkiezingen daalde hun aantal naar 1.756, terwijl het totaal aantal Nederlandse emigranten naar andere bestemmingen overzee bleef stijgen. De verminderde immigratie vanuit Nederland viel echter in het niet vergeleken bij de scherpe daling van Britse immigranten: van 30.730 in 1948 naar 10.506 in 1949.⁷⁰ Vanuit Duitsland daarentegen nam de immigratie onmiddellijk toe, terwijl Duitse politieke gevangenen niet langer werden teruggestuurd.⁷¹ Dat laat zien hoezeer

68. Idem, inv.nr. 2611: Verslag van 10-7-1948 inzake onderhoud met Minister Dönges.

69. Idem, inv.nr. 2583: 17e verslag van de emigratie-attaché van 22-8-1948 tot 6-9-1948.

70. Peberdy, *Selecting Immigrants* 269-270 en B.P. Hofstede, *Thwarted exodus. Post-War Overseas Migration from the Netherlands* (Den Haag 1964) 5.

71. 'Uitwijzing Duitsers', *Zuid-Afrika* 9 (sept. 1948) 131 en 'Deportaties', *Zuid-Afrika* 11 (nov. 1948) 164-165.

de verkiezingsoverwinning van Malan gepaard ging met een heroverweging van welke buitenlanders als een potentiële Zuid-Afrikaner – die pasten in ‘the national pattern and way of life’ en konden bijdragen aan de ‘spiritual development’ van het land – werden aangemerkt.⁷²

De daling van de Nederlandse emigratie naar Zuid-Afrika wordt ook wel gezien als een van de bewijzen dat Malan en zijn Nasionale Party in Nederland over niet veel krediet beschikten.⁷³ Zonder af te willen doen aan de invloed van de kritische berichtgeving in de pers op de keuze van emigranten voor een bestemmingsland, wordt in deze redenering voorbij gegaan aan het doorslaggevend belang van het Zuid-Afrikaanse immigratiebeleid voor wie tot het land werd toegelaten. Nadat de Nationalisten zich in de voorafgaande jaren zo sterk hadden afgezet tegen het pro-Britse en pro-actieve immigratiebeleid van Smuts en dat beleid mede tot inzet van de verkiezingsstrijd hadden gemaakt, dienden zij onverwijld krachtige maatregelen te nemen om een halt te roepen aan de immigratiestroom. De opzegging van het verdrag met *Union Castle Shipping Compagny*, die vanuit Southampton Britse emigranten evenals veel emigranten uit andere delen van Europa naar Zuid-Afrika vervoerde, was een van de eerste stappen in die richting.⁷⁴ Geen vervoer betekende geen of een uitgesteld vertrek, dan wel de keuze voor een alternatief bestemmingsland. Desondanks voorspelde de Nederlandse emigratie-attaché in Pretoria dat Nederlanders spoedig weer welkom zouden zijn ‘mits men er maar zeker van kan zijn, dat deze immigratie een versterking van de Nationalistische gelederen zal betekenen’.⁷⁵ Vooral nog was dat nog de vraag, gezien de scherpe reacties in Nederland op de overwinning van Malan en zijn Nasionale Party.

Hernieuwde toenadering tussen ‘stamverwante’ naties

Ruim een jaar later had de Nederlandse afkeer van het racisme en antisemitisme onder de Nationalistische gelederen plaats gemaakt voor toenadering en begrip voor de problemen waarmee het samenleven van blank en zwart gepaard zou gaan. Na een welwillendheidsbezoek van premier Malan in april 1949 aan Nederland, werd in december van Nederlandse zijde *acte de présence* gegeven bij de plechtige inwijding van het Voortrekkersmonument: het sym-

72. Memorandum van het Zuid-Afrikaanse Ministerie van Binnenlandse Zaken, aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 100.

73. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 64; Meijers, *Blanke broeders*, 37.

74. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2611: Verslag van 10-7-1948 inzake onderhoud met Minister Dönges.

75. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 261: Verslag van het bezoek aan de Unie van ZA van 16 juni - 27 juli 1948.

Ill. 3 Prof. dr. G. van der Leeuw als Nederlandse afgevaardigde rechts op het podium met naast zich (v.l.n.r.) Premoer D.F. Malan, minister van Naturellesake (Native Affairs) E.G. Jansen, zijn echtgenote M.M. Jansen en Minister van Finansiën N.G. Havenga, tijdens de inwijding van het Voortrekkersmonument, december 1949. Bron: M.C. Botha, *Die huldejaar 1949: 'n algemene oorsig oor die huldeuiting van 'n dankbare volk in 1949, die jaar waarin sy gedagtegang aangetrek is deur en met behulp van die rapportryers voortgedra is na die Voortrekkermonument, Pretoria 1949, p. 308).*

bool bij uitstek van het Afrikaner nationalisme.⁷⁶ Bij die geleentheid sprak de vooraanstaand teoloog en voormalig minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenskappen (1945-'46), Gerardus van der Leeuw, als hoof van een afvaardiging invloedryke Nederlanders die betrokke waren by die bevoor­dering van die betrekkinge tussen Nederland en Zuid-Afrika. Als enige vertegenwoordiger uit het buitenland deelde hij het podium met Malan en andere Zuid-Afrikaanse hoogwaardigheidsbekleders. Ten overstaan van de 200.000 koppige menigte blanke Afrikaners sprak Van der Leeuw vol bezieling over

76. Hendrickse, *Die betrekkinge* 100-102; 123-125.

stamverwantschap, 'de banden van bloed, geschiedenis, godsdienst en taal', die de Nederlanders met de blanke Afrikaners in Zuid-Afrika verbond.⁷⁷ Daarmee trad hij in de voetsporen van de toenmalige vicevoorzitter van de Raad van State en prominent lid van de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging, Jhr F. Beelaerts van Blokland, die in 1938 aanwezig was bij de eerste steenlegging van het Voortrekkersmonument.⁷⁸ Voor het Afrikaner dagblad *Die Burger* was Van der Leeuws aanwezigheid het bewijs dat de verwijdering tussen beide volkeren – Nederlanders en Afrikaners – van voorbijgaande aard zou zijn.⁷⁹

Rond 1950 leek dat inderdaad het geval; al gebeurde dat niet omdat de regering-Malan bij de uitvoering van haar Apartheidsbeleid enige matiging aan de dag legde. Integendeel, zij ging voortvarend te werk. De bestaande maatregelen die de ongelijke posities van blank en zwart in de wet verankerden, werden verder uitgebreid en leidden tot stringente categorisering en onverbidelijke scheiding van de Zuid-Afrikaanse bevolking op basis van ras (blank, kleurling, zwart of Aziatisch). In 1949 werd de *Mixed Marriages Act* aangenomen, binnen een jaar gevolgd door de *Immorality Act*, die intieme omgang tussen partners van een 'ander ras' strafbaar stelde. In datzelfde jaar verplichtte de *Population Registration Act* dat men zich liet registeren als blank, kleurling, zwart of Aziatisch om onduidelijkheden bij het navolgen van de wettelijke scheidslijnen te voorkomen en te kunnen controleren. In april 1950 ging ook *Group Areas Act* van kracht, waarmee in principe alleen blanken in de steden konden wonen en veel 'niet-blanken' gedwongen werden hun huizen te verlaten en naar *townships* buiten de stad werden overgebracht. Hoewel deze maatregelen niet geheel ongemerkt aan de Nederlandse krantenlezer voorbij gingen, werd de berichtgeving over Zuid-Afrika onder Malan niet langer gedomineerd door kritiek op racistische maatregelen. Ook de nationaalsocialistische sympathieën van enkele Nationalistische bewindslieden en hun aanhang leken vergeten. De nadruk verschoof naar de noodzaak 'begrip' op te brengen voor de problemen die het 'kleurvraagstuk' – met name het verschil in aantallen en 'cultureel peil' tussen blank en zwart – in Zuid-Afrika met zich mee zou brengen.⁸⁰ Deze verschuiving valt mede te verklaren uit de ontwikkelingen in het voormalige Nederlands-Indië. Sinds de zomer van 1947 werden Nederlandse soldaten ingezet tegen Indonesische onafhankelijkheidsstrijders. In die context werden politieke tegenstellingen eveneens geduid in etnische termen van 'blank' tegenover 'gekleurd', waarbij het Indo-

77. *Ibidem*, 125. Hendrickse verwijst naar de tekst van de toespraak in het archief van het MvBuiZ 912.1en een verslag in *Die Burger* van 17-12-1949.

78. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 55.

79. *Die Burger* van 20-12-1949, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*, 125.

80. De Graaff, 'De Nederlandse publieke opinie', 680-681. Vgl. 'Kleurprobleem', *Zuid-Afrika* 9 (sept 1948) 132.

nesisch verzet – evenals de oppositie tegen het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime – met communisme werd vereenzelvigd. In de Verenigde Naties was Zuid-Afrika een van de weinige landen dat het gewelddadige optreden van Nederland in Indonesië niet veroordeelde.⁸¹

Zeker zo belangrijk voor de veranderde houding ten aanzien van de regering-Malan was de ‘emigratiekoorts’, die zich in naoorlogs Nederland manifesteerde. Een groeiend aantal Nederlanders wilde het door oorlog geteisterde Europa verlaten, waarbij de angst voor een derde wereldoorlog vanwege het ‘rode gevaar’ een niet onbelangrijke rol speelde. De heersende werkloosheid in combinatie met een groeiende bevolking die niet langer in de Indische kolonie haar heil kon zoeken, bracht de regering ertoe de emigratie van Nederlanders actief te bevorderen.⁸² Naast andere overzeese gebieden werd Zuid-Afrika als potentieel bestemmingsland gezien. De instanties die betrokken waren bij de bevordering van de emigratie propageerden Zuid-Afrika als het land waar Nederlanders zich bij uitstek snel en gemakkelijk konden vestigen. De overeenkomsten tussen taal, (protestants-christelijke) religie en andere aspecten die met het koloniale verleden samenhangen – aangeduid als ‘stamverwantschap’ met de Afrikaners – werden daarbij opnieuw benadrukt.⁸³ Vergeten waren de eerdere waarschuwingen van de Nederlandse gezant in Zuid-Afrika voor de vereenzelving van Nederlandse immigranten met de Afrikaner Nationalisten die tijdens de oorlog tot kritiekloze navolging van hun pro-Duitse sympathieën had geleid. Sterker nog: de Nederlandse emigratie-attaché in Pretoria reageerde verheugd op de mededeling van de Zuid-Afrikaanse Minister van Binnenlandse Zaken Dönges, dat hij niet langer van plan was ‘aan iedere gewezen NSB-er de toegang tot Zuid-Afrika te weigeren’. Nederlandse emigranten met belangstelling voor Zuid-Afrika werden door hem geadviseerd ‘te werken, horen, zien en zwijgen’.⁸⁴

Van Nederlandse zijde werd er alles aan gedaan om de Zuid-Afrikaanse regering bewind zover te krijgen dat zij haar terughoudende opstelling ten aanzien van Nederlandse immigranten liet varen. De jaren 1950 worden dan ook wel getypeerd als ‘de jaren van toenadering’ tussen Nederland en Zuid-Afrika.⁸⁵ Het Cultureel Verdrag tussen beide landen, dat in 1951 werd getekend, was bedoeld ‘om door vriendschappelijke uitwisseling en samenwerking tussen beide landen kennis en begrip zowel van de werkzaam-

81. Maarten Kuitenbrouwer, ‘Drie eeuwen Nederlandse betrokkenheid bij Zuid-Afrika: 1652-1952’, in: Carry van Lakerveld (red.), *Nederland tegen Apartheid* (Amsterdam 1994) 15-42, aldaar 39.

82. Van Faassen, ‘Min of meer misbaar’.

83. Vgl. Stefan de Boer, *Van Sharpeville tot Soweto. Nederlands regeringsbeleid ten aanzien van apartheid, 1960-1977* (Den Haag 1999) 72.

84. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2583; 17e verslag van de emigratie-attaché van 22-8-1948 tot 6-9-1948 en het 22e verslag van 16-31 december 1948.

85. Hendrickse, *Die betrekkinge* 127.

heden op geestelijk, intellectueel, artistiek, wetenschappelijk, opvoedkundig en technisch gebied, als omtrent de geschiedenis en de zeden en gewoonten van het andere land in de ruimste zin te bevorderen'.⁸⁶ Bezwaren van de woordvoerder van de communistische fractie tegen de morele steun die zodoende aan het Zuid-Afrikaanse Apartheidsregime werd verleend, kregen geen of nauwelijks gehoor in de Tweede Kamer, noch daarbuiten.⁸⁷ Ook de kritiek in de Verenigde Naties op het steeds verdergaande beleid van Apartheid werd door de Nederlandse regering op afstand gehouden door te stellen dat het om een 'binnenlandse aangelegenheid' van Zuid-Afrika zou gaan.⁸⁸

De behoefte aan vriendschappelijke samenwerking en wederzijds begrip blijkt eveneens uit de aanwezigheid van een zware Nederlandse delegatie tijdens de festiviteiten in april 1952 ter nagedachtenis aan de Nederlander Jan van Riebeeck, die 300 jaar eerder 'beschaving' naar Zuid-Afrika had gebracht. Namens de Nederlandse bevolking werd een standbeeld van Maria de la Queillerie, de echtgenote van Van Riebeeck, aangeboden.⁸⁹ De protesten ter plekke tegen deze viering van 300 jaar koloniale aanwezigheid in Zuid-Afrika,⁹⁰ gingen aan de Nederlandse afgevaardigden voorbij. In Nederland werd de herdenking uitbundig meegevierd: 'Als stamverwant volk van de Afrikaanders, die aan onze grote Culemborger Jan van Riebeeck in deze dagen alle eer geven welke hem toekomt, ligt het voor de hand, dat wij Nederlanders van harte en op velerlei wijze in de grootste herdenkingsfeesten wensen te delen,' luidde het persbericht van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, waar eind maart een tentoonstelling over 'Zuid Afrika 300 jaar' werd geopend.⁹¹

Naast alle jubeltonen in de media vormde de kritische toon in *Het Parool* een uitzondering. Deze voormalige verzetskrant wees er op 'dat het feestgedruis in Zuid-Afrika slechts voor de blanke minderheid in de Unie een feestelijke klank heeft. De vele miljoenen niet-blanken: kleurlingen, Indiërs, negers, kunnen onmogelijk in al die feestelijkheid delen.'⁹² De kritiek op het

86. *Ibidem*, 264.

87. *Handelingen Tweede Kamer* (Voortaan HTK) 1951/1952, Bijlagen 2396, nr. 4, Voorlopig Verslag, 14-2-1952 en nr. 5, Memorie van Antwoord, 19-5-1952; HTK 1952/1953, Verslag en Aanhangsel, 460-462. De Graaff in 'De Nederlandse publieke opinie' (p. 680) wijst erop dat alleen in *Vrij Nederland* overeenkomstige standpunten als die van de CPN-fractie in de Tweede Kamer werden vertolkte.

88. De Graaff, 'De Nederlandse publieke opinie', 681.

89. Hendrickse, *Die betrekkinge* 145-154.

90. Leslie Witz, *Apartheid's festival: contesting South Africa's national pasts* (Bloomington 2003) 11.

91. Archief van het Koninklijk Instituut voor de Tropen (1871-) 1910-1992, inv.nr. 3149, aangehaald door Femke Knoop, *Jan van Riebeeck: symbool van de natie? De Jan van Riebeeck-herdenking van 1952* (ongepubliceerd werkstuk onderzoekscollage Nederland-Zuid Afrikaanse betrekkingen, Groningen 2008) 19.

92. 'Met gemengde gevoelens', *Het Parool*, 5-4-1952..

Apartheidsbeleid in Zuid-Afrika, die in 1948 nog zo prominent naar voren werd gebracht in de Nederlandse pers, was naar de achtergrond verdreven. In plaats daarvan werd het aloude idee van ‘stamverwantschap’ met het Afrikaner volksdeel van een nieuwe glans voorzien. Dat gebeurde zowel bij feestelijke herdenkingen, als in tijden van rampspoed. Nadat Nederland in 1953 door de Watersnoodramp was getroffen, overhandigde de Zuid-Afrikaanse ambassadeur een cheque ter waarde van anderhalf miljoen gulden, waarbij hij benadrukte dat het ingezamelde bedrag beschouwd moest worden als uitdrukking van de nauwe verwantschap en de hoop dat de bestaande banden tussen beide landen nog versterkt zouden worden.⁹³ Toen Malan in juni van dat jaar Nederland bezocht, mocht hij een zilveren penning van het rampfonds als dank voor de verleende hulp in ontvangst nemen. Zelf nam hij die gelegenheid te baat om te benadrukken dat Nederlanders te allen tijde welkom waren in Zuid-Afrika.⁹⁴

Dat gold overigens lang niet voor alle Nederlanders, want potentiële emigranten moesten nog altijd door de Keurraad van de Zuid-Afrikaanse ambassade goedgek(l)eurd worden en konden het land pas betreden nadat zij in het bezit waren van een werkvergunning, een gezondheidsverklaring en voldoende financiële middelen. Toch duidde de uitspraak van Malan op een veranderend immigratiebeleid van zijn regering. Nadat in 1948 een halt was toegeroepen aan de actieve immigratiepolitiek van de regering-Smuts, daalde het aantal blanke immigranten dramatisch: in het jaar 1950 waren er zelfs meer emigranten die het land verlieten dan nieuwkomers.⁹⁵ Tegelijkertijd groeide de Zuid-Afrikaanse economie en was er een merkbaar tekort aan geschoolde arbeidskrachten, terwijl de doorvoering van Apartheid het onmogelijk maakte dat zwarte landgenoten die plaatsen zouden bezetten. Daar kwam nog bij dat het streven naar aparte leefgebieden voor blank en zwart (het zogenaamde thuislandenbeleid) de vermeerdering van de blanke bevolking steeds urgenter maakte. In een poging aan de stijgende vraag naar geschoolde, blanke arbeidskrachten te voldoen, werd vanaf het begin van de jaren 1950 een voorzichtig begin gemaakt met het rekruteren van immigranten, met name uit Nederland en Duitsland – al bleef de Zuid-Afrikaanse immigratiepolitiek nog gekenmerkt door een selectieve toelating. De voorkeur ging uit naar protestants-christelijke Nederlanders en Duitsers en de uitverkoren immigranten moesten aantoonbaar kunnen bijdragen aan ‘het materiële welzijn of de spirituele ontwikkeling’ van het land.⁹⁶ Het was de bedoeling dat deze ‘stamverwante’ nieuwkomers zich zouden aansluiten

93. NRC van 30-7-1953.

94. Hendrickse, *Die betrekkinge* p170-171

95. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 257.

96. T.E. Dönges, ‘Immigration policy’ (1956) aangehaald door Peberdy, *Selecting Immigrants*, 105-106.

bij de Afrikaner levensstijl en cultuur. Om te voorkomen dat zij zich op de Engelssprekende blanken in Zuid-Afrika oriënteerden, werd de Maatskappy vir Europese Immigrasie opgericht.⁹⁷ Vanaf 1954 ontplooidde deze organisatie – met name via de oprichting van plaatselijke ‘Buro’s vir die Immigrasie uit Wes-Europa’ – activiteiten rond de opvang van immigranten om hen direct na aankomst binnen de Afrikaner, protestants-christelijke gelederen te incorporeren.⁹⁸ Wat overigens lang niet altijd het gewenste resultaat had.

De bevordering van de emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika werd in beide landen onderbouwd met een beroep op de ‘stamverwantschap’ tussen de twee volkeren. Via dat begrip werd de idee van een eeuwenoude, onverwoestbare gemeenschapsband met het blanke, Afrikaner deel van de Zuid-Afrikaanse bevolking na de oorlog nieuw leven ingeblazen in een taal die bol stond van familiale metaforen. Tijdens het bezoek van de sociaaldemocratische premier Willem Drees in het najaar van 1953 aan Zuid-Afrika werd meermaals de loftrumpet gestoken over de intieme betrekkingen tussen beide landen. Zo stelde de Zuid-Afrikaanse premier Malan dat ‘die Afrikaner volk ‘n dogter van Nederland was en dat hulle die feit nooit vergeet nie’ – waarop Drees antwoordde dat het dan wel een ‘baie volwassen dogter’ was en de hoop uitsprak dat de banden tussen beide landen altijd innig en hecht zouden blijven.⁹⁹ Ook het bezoek van prins Bernhard een jaar later stond in het teken van de verbintenis tussen Nederland als ‘die ou stamland’ en Zuid-Afrika. Om dat te benadrukken legde de prins onder meer een krans op de sarcofaag van het Voortrekkersmonument in Pretoria en aan de voeten van het standbeeld van Jan van Riebeeck in Kaapstad.¹⁰⁰ Kritiek op het steeds verdergaande beleid van Apartheid werd door zowel premier Drees als prins Bernhard op afstand gehouden. Tijdens hun verblijf in Zuid-Afrika wisten zij het thema te vermijden en bij terugkeer gaven zij aan dat een gedegen oordeel pas mogelijk zou zijn nadat men jaren lang in het land gewoond en gewerkt heeft.¹⁰¹ Van regeringszijde gebeurde hetzelfde door te stellen dat het beleid van Apartheid een ‘binnenlandse aangelegenheid’ van Zuid-Afrika betrof. Dat laatste argument werd ook gehanteerd door de

97. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 104-105.

98. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2624: Maatskappy vir Europese immigrasie (MEI) 1954-1970 met kritische berichten van de emigratie-attaché over het weren van onkerkelijke en katholieke immigranten uit Nederland.

99. Hendrickse, *Die betrekkinge*, 174-175 met verwijzingen naar de verslaggeving in de Afrikaner dagbladen *Die Burger* en *Die Transvaler* van 7-10-1953.

100. Hendrickse, *Die betrekkinge*, 178-183 met verwijzingen naar de verslaggeving in *Die Burger* tussen 27-10-1954 tot 2-10-1954.

101. ‘Dr. Drees uit Zuid-Afrika teruggekeerd’, verslag van 14-10-1953 in archief van MvBuiZ 912.1, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*, 177 en NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2623: verslagen van de persconferentie van Prins Bernhard bij terugkeer uit Zuid-Afrika in diverse dagbladen van 23-10-1954.

Nederlandse afvaardiging in de Verenigde Naties, die in december 1954 nogmaals tegen een resolutie stemde die de Zuid-Afrikaanse Apartheidspolitiek zou veroordelen.¹⁰²

Afnemende emigratie en toenemende afstand tot blank Zuid-Afrika

Ondanks de goede verstandhouding tussen beide landen, zou de belangstelling voor Zuid-Afrika als immigratieland na een hoogtepunt in 1952 geleidelijk afnemen.¹⁰³ Enkele jaren later vroeg men zich af in hoeverre deze ontwikkeling alleen aan de economische voorspoed in Nederland toegeschreven kon worden, of dat de dalende interesse mede veroorzaakt werd door een groeiende weerzin tegen de Apartheidspolitiek in Zuid-Afrika.¹⁰⁴ Gezien de algemene daling van de Nederlandse emigratie na dat topjaar,¹⁰⁵ lijkt de economische voorspoed een doorslaggevende factor. Wat niet wegneemt dat de kritiek op het repressieve Apartheidsbeleid toenam en de verhouding tussen beide landen sterk zou beïnvloeden. Zo publiceerde de bevlogen socialistische dominee J.J. Buskes, na een verblijf van drie maanden in Zuid-Afrika, zijn schotschrift *Zuid-Afrika's apartheidsbeleid: onaanvaardbaar!* (1955). Binnen protestants-christelijke kring wordt dat gezien als het begin van een verhitte discussie over Apartheid, waarbij het orthodox christelijke deel van de natie nog lange tijd zou vasthouden aan de noodzaak van Apartheid, tegenover de verwerping daarvan door de Nederlands Hervormde en Gereformeerde kerken.¹⁰⁶ Zo'n anderhalf jaar later voerde de Eerste Kamer een debat over de vraag of de Nederlandse overheid de emigratie naar een land waar de mensenrechten met voeten werden getreden, nog langer moest subsidiëren. Voor het eerst werd in het politieke debat een relatie gelegd tussen de emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika en de politiek van Apartheid, al bleef de subsidie gehandhaafd.¹⁰⁷

Die relatie kwam ook naar voren in het proefschrift over *Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika* van de Zuid-Afrikaanse socioloog A.P. du Plessis, waarmee hij in 1956 zijn doctorsgraad behaalde aan de Universiteit van

102. Uitspraak MvBuiZ Luns in НТК, 1954/1955, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*, 185-186.

103. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 270-271.

104. Handelingen Eerste Kamer (voortaan HEK) 1956/57 I, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*, 187-189.

105. Hofstede, *Twartet Exodus*, 29.

106. Meijers, *Blanke broeders*, 95 met een verwijzing naar G.J. Schutte, 'Ds. Buskes "Onaanvaardbaar!" na 40 jaar', *Zuid-Afrika* 72 (1995) 151-153. Zelf komt zij tot de conclusie (p.225) dat 'Sharpeville' geen keerpunt, maar wel een beginpunt vormde van een voorzichtige heroriëntatie ten aanzien van het apartheidsregime.

107. HEK 1956/57, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*: 187-189.

Utrecht. Onder het toezien van zijn promotor J.P. Kruijt signaleerde hij ‘n toenemende neiging om immigrasie ‘n integrale deel te maak van die groter apartheidsbeleid ter handhaving van die blanke beskawing in Suid-Afrika’.¹⁰⁸ Een overeenkomstige uitspraak vinden we in de dissertatie uit 1960 van de Zuid-Afrikaanse socioloog J.K. Loedolff over *Nederlandse Immigrante* in Pretoria, waarin hij concludeerde dat de blanke bevolking in Zuid-Afrika door de toevloed van immigranten versterkt diende te worden.¹⁰⁹ Het werd steeds moeilijker de Nederlandse emigratie naar Zuid-Afrika los te zien van de manier waarop de Nationalistische regering in Zuid-Afrika een ‘zuiver’ blanke natie tot stand probeerde te brengen. Dat gold niet alleen voor wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse emigratie naar Zuid-Afrika, of voor politieke debatten in het parlement en de Eerste Kamer. Ook in de Nederlandse media verschenen in de tweede helft van de jaren 1950 steeds vaker kritische artikelen over Zuid-Afrika, waarin de vraag werd opgeroepen in hoeverre de blanke bevolking – waartoe de Nederlandse emigranten gerekend moesten worden – uiteindelijk niet het slachtoffer zou worden van het onhumanitaire karakter van het Apartheidssysteem en het verzet dat dit oproep.¹¹⁰

Sinds 1952 verminderde de Nederlandse animo voor emigratie, ondanks de stimulans van overheidswege. Dat gold eveneens voor het daadwerkelijke vertrek naar Zuid-Afrika, maar in 1960 vertoont die beweging een pijlsnelle daling: van 1.823 in het voorafgaande jaar zakte het aantal emigranten naar 538.¹¹¹ De schokkende gebeurtenissen in maart van dat jaar – toen vreedzame demonstraties van zwarten tegen de paswetten die hun bewegingsvrijheid ernstig belemmerden uitliepen op een bloedbad in Sharpeville – hadden hun directe uitwerking op de emigratie vanuit Nederland naar Zuid-Afrika. Door hun landverhuizing uit te stellen of af te blazen maakten veel aspirant emigranten duidelijk, ook als zij in het geheel niet geïnteresseerd waren in politiek en Apartheid hen onverschillig liet, dat er een relatie lag tussen hun emigratie en de inrichting van de Zuid-Afrikaanse natie. Het beeld van ‘zonnig’ Zuid-Afrika¹¹² raakte overschaduwde door het beeld van ‘bloedig’ Zuid-Afrika, zoals dat uit de berichtgeving over de gebeurtenissen in Nederlandse dag- en weekbladen naar voren kwam. Zo schreef het protestants-christelijke dagblad *Trouw* over het ‘faillissement van de apartheidspolitiek’ en gaf de *NRC*

108. Du Plessis, *Die Nederlandse emigrasie*, 78.

109. J.K. Loedolff in zijn *Nederlandse immigrante. ‘n sosiologiese ondersoek van hul inskakeling in die gemeenskapslewe van Pretoria* (Kaapstad/Pretoria 1960) 21.

110. De Graaff, ‘De Nederlands publieke opinie’, 683.

111. Peberdy *Selecting Immigrants*, 272.

112. Vrij naar het boek van de toenmalige chef van het emigratiebureau van de NZAV, H. Bloem, *Een Hollandse Familie in Zonnig Zuid-Afrika* (Amsterdam 1949), dat bedoeld was als voorlichtingsmateriaal voor potentiële emigranten.

blijk van ‘verontwaardiging en diepe afschuw’. Zelfs het dagblad *De Telegraaf*, dat zich al die tijd van commentaar op de ontwikkelingen in Zuid-Afrika onthield en een paar jaar later weer begrip probeerde op te wekken voor het Apartheidsbeleid, stelde in maart 1961 dat ‘de apartheidspolitiek moreel niet te verdedigen is, en op den duur onhoudbaar’ zou zijn.¹¹³

‘Sharpeville’ ging gepaard met een beslissende wending in de benadering van het Zuid-Afrikaanse Apartheidsbeleid: het werd een mensenrechtenkwes- tie die de hele wereld aanging. In Nederland was kort daarvoor het Comité Zuid-Afrika opgericht door de eerder genoemde dominee Buskes en anderen om informatie over het gewelddadige karakter van Apartheid te verspreiden en bijstand te leveren aan vervolgd. Het Comité wist velen uit kerkelijke kring aan zich te binden. Zij stond aan de basis van de invloedrijke Anti-Apartheidsbeweging Nederland (AABN), die samen met organisaties zoals het Komitee Zuidelijk Afrika en de Werkgroep Kairos in de daaropvolgende decennia bepalend werd voor de kritische beeldvorming over het blanke, nationalistische regime in Zuid-Afrika.¹¹⁴ Onmiddellijk na het bloedbad in Sharpeville stuurde het Comité een brief aan de leden van het parlement met het verzoek voortaan in de Verenigde Natie tegen Apartheid te stemmen en aan te dringen op humanitaire interventie in Zuid-Afrika.¹¹⁵ In het parlementaire debat nam de sociaaldemocraat J.A.W. Burger het voortouw. Gesteund door vertegenwoordigers van de Communistische Partij (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) drong hij er, toen nog tevergeefs, bij de regering op aan het emigratiebeleid ten aanzien van Zuid-Afrika te wijzigen en een ondubbelzinnig standpunt in te nemen tegen Apartheid.¹¹⁶ Ook buiten het parlement spraken politieke partijen en maatschappelijke organisaties zich uit tegen de rassendiscriminatie zoals die in het Apartheidsbeleid tot uitdrukking kwam. In Amsterdam werd gedemonstreerd bij het kantoor van de Holland-Zuid-Afrikalijn met leuzen als ‘Boycot Zuid-Afrika’ en ‘Reizen naar Zuid-Afrika is ondersteuning van moord’.¹¹⁷ De verontwaardiging werd ook zichtbaar bij de entree van de Zuid-Afrikaanse ambassade in Den Haag en van het Van-Riebeeckhuis aan de Amsterdamse Keizersgracht, waar het emigratiebureau van de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging zetelde:

113. ‘Zuid-Afrika’, *De Telegraaf* van 17-3-1961, aangehaald door De Graaff, ‘De Nederlandse publieke opinie’, 684. Vgl. De Boer, *Van Sharpeville tot Soweto*, 126 die verwijst naar artikelen in dezelfde krant met heel andere strekking in de jaren 1963-’65.

114. Voor een overzicht van de verschillende organisaties die betrokken waren bij de Anti-Apartheidsbeweging in Nederland: E. van den Bergh, *Het stormt in mijn hart. Nederland-Zuid-Afrika. Selectieve bibliografische notitie* (Den Haag 2000).

115. Meijers, *Blanke broeders*, 192

116. Hendrickse, *Die betrekkinge* 213-219.

117. Meijers, *Blanke broeders*, 185; Beppechien Bruins Slot, *De CPN en de anti-apartheidsstrijd in Nederland* (Amsterdam 1996).

de gevels van beide gebouwen werden met verf van het predicaat ‘moorde-naars’ voorzien.¹¹⁸ Door Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika werd uiteenlopend gereageerd op de kritische reacties vanuit hun land van herkomst: een deel was ‘geneigd de druk van het buitenland te waarderen’, aldus de emigratie-attaché vanuit Pretoria, terwijl anderen zich achter de Zuid-Afrikaanse autoriteiten stelden.¹¹⁹

Het Apartheidsbeleid kon niet langer worden afgedaan als een binnenlandse aangelegenheid van Zuid-Afrika en de Nederlandse regering ervoer dat zij haar koers moest herzien. In 1961 stemde de Nederlandse afgevaardigde in de Verenigde Naties voor een motie waarin de Apartheidspolitiek werd veroordeeld – al veroorzaakte dat toen nog verdeeldheid in de Ministerraad.¹²⁰ Opnieuw lieten Nederlandse emigranten in Zuid-Afrika van zich horen: Vanuit Durban, Johannesburg, Kaapstad, Potchefstroom en Pretoria werd geprotesteerd tegen deze ‘onvriendelijke daad jegens het stamverwante Zuid-Afrika’ in de vorm van brieven, telegrammen en petitities aan de Nederlandse overheid.¹²¹ Afgezien van de vrees dat het Nederlandse standpunt hun goede naam en hun commerciële belangen in Zuid-Afrika zou schaden, wilden zij hun oprechte loyaliteit met de Zuid-Afrikaanse regering tot uitdrukking brengen. Het regeringsgetrouwe Afrikaner dagblad *Die Transvaler* besteedde er uitvoerig aandacht aan. Tegenover de houding van de Nederlandse overheid plaatste de krant de opstelling van Nederlanders, die zich in de voorafgaande jaren in Zuid-Afrika hadden gevestigd. Hun kritiek op de Nederlandse regering gaf de Afrikaners ‘n warm gevoel om die hart’, omdat het een bewijs was dat die Nederlandse immigranten zich ‘volkomen met Suid-Afrika en sy inwoners vereenselwig het’. Zij konden als een aanwinst voor Zuid-Afrika beschouwd worden en derhalve zouden ‘duisende goedgesinde Nederlanders’ aangemoedigd moeten worden zich in Zuid-Afrika te vestigen.¹²²

Deze beschouwing stond niet los van de herziening van het immigratiebeleid van de Zuid-Afrikaanse overheid. Nadat Zuid-Afrika zich in 1961 als onafhankelijke republiek had los gemaakt uit het Britse Gemenebest, ontstond er ruimte voor de Nationalistische regering om alsnog een van overheidswege gesteund immigratiebeleid vanuit Europa te ontwikkelen. Zij werd op dat punt gesteund door de oppositie, die niet naliet erop te wijzen

118. Hendrickse, *Die betrekkinge*, 222-229.

119. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2601: vertrouwelijk schrijven van 21-4-1960 van de emigratie-attaché aan Regeringscommissaris voor de Emigratie (voortaan: Regeeringscomm.).

120. Hendrickse, *Die betrekkinge* 239-242.

121. Verslag van Protestvergadering Nederlandse Immigranten Johannesburg van 23-10-1961, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge*, 245.

122. *Die Transvaler* van 16-10-1961, aangehaald door Hendrickse, *Die betrekkinge* 244-245.

dat een dergelijk beleid nu juist na de overwinning van de Nasionale Party in 1948 om zeep was geholpen. Maar alle partijen waren het er over eens dat deze ommekeer in het beleid noodzakelijk was om 'het blanke element in die suidpunt van Afrika deur immigrasie te versterk'.¹²³ Dat was des te urgenter, omdat sinds 'Sharpeville' meer blanken het land hadden verlaten dan er binnenkwamen.¹²⁴ De herziening van het beleid werd onderbouwd met de constatering dat de overgrote meerderheid van de immigranten die sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog naar Zuid-Afrika was gekomen, beschouwd kon worden als een aanwinst voor het land. Dat laatste argument werd ook benadrukt in de berichtgeving over de Nederlandse immigranten, die zich – met hun kritiek op de Nederlandse regering – loyaal toonden aan hun nieuwe vaderland.

Met het doel om jaarlijks 30.000 blanke immigranten aan te trekken werd in 1961 een Departement van Immigratie onder leiding van Minister A.E. Trollip in het leven geroepen. Ook werd een aanzienlijk bedrag gereserveerd voor de subsidiering van de overtocht en financiële steun bij aankomst van de nieuwkomers. De aanmelding- en selectieprocedures bij de ambassades en nieuw opgerichte immigratiekantoren in Europa werden versneld en uitgebreid. Dat betrof ook Zuid-Europese landen, zoals het overwegend katholieke Italië, Spanje, Portugal vanwaar nieuwkomers eerder geweerd werden.¹²⁵ Vluchtelingen uit Oost-Europa die het anticommunisme konden versterken, kregen eveneens ruim baan.¹²⁶ Even leek het erop dat na 1961 alle geschoolde blanken, mits geen communisten, welkom waren in Zuid-Afrika. Maar de drie grote Afrikaanstalige kerken, met de invloedrijke Nederduits Gereformeerde kerk voorop, hadden moeite met het katholieke element onder de nieuwe immigranten. Daardoor zou het protestants-christelijke karakter van het land, ofwel 'die erfenis van ons protestantse vaders' gevaar lopen.¹²⁷ Naast het 'zwarte' en het 'rode' gevaar, bleef ook het 'Roomse' gevaar actueel als het ging om het behoud van 'het karakter' van de Zuid-Afrikaanse natie. Hoewel van overheidswege benadrukt werd dat er niet gediscrimineerd werd op basis van religie,¹²⁸ zocht men toch vooral versterking uit landen waar het calvinistische element nog sterk vertegenwoordigd was. Dat gold ook voor Nederland,

123. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2601: 'Groot Keerpunt', *Die Transvaler* van 20-2-1961.

124. Peberdy, *Selecting Immigrants*, 258.

125. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2601: *Zuid-Afrika van Week tot Week*, uitgave van de inlichtingsattaché van de ambassade van de Unie van Zuid-Afrika in Nederland van 2-2-1961 en een brief van 21-5-1962 van de emigratie-attaché aan de Regeringscomm.

126. Peberdy, *Selecting immigrant*, 123.

127. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 2601: Brieven van 8-8-1962 en 4-2-1964 van de emigratié-attache aan de Regeringscomm.

128. Idem, inv.nr. 2601: interview met Trollip in *The Star* van 21-8-1962.

al bleef het aandeel Nederlandse immigranten na 1960 tot het einde van Apartheid uiterst gering.¹²⁹

Naar aanleiding van de gebeurtenissen in Sharpeville werd de emigratie naar Zuid-Afrika (en Rhodesië) door de Nederlandse regering en de Algemene Emigratie Centrale ontraden, al werd de keuze voor het bestemmingsland gezien als de individuele beslissing van de aspirant-emigrant. Wel diende in de voorlichting extra aandacht besteed te worden aan de gespannen situatie in deze landen 'met een meerrassige samenleving'.¹³⁰ Mocht men besluiten toch te gaan, dan kon een ieder aanspraak maken op de faciliteiten (staatssteun), waarvan ook emigranten naar andere landen gebruik konden maken.¹³¹ Het waren vooral de Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging en de Christelijke Emigratie Centrale die de emigratiemogelijkheden naar Zuid-Afrika nog regelmatig onder de aandacht bleven brengen.¹³² In die kringen voedde de notie van een Westerse beschaving, in combinatie met de idee van 'stamverwantschap', de identificatie met het blanke, protestantse en Afrikaans-sprekenden deel van de Zuid-Afrikaanse bevolking, terwijl het gros van de Nederlandse samenleving zich steeds sterker betrokken ging voelen bij 'zwart' Zuid-Afrika. Voor hen bood de mensenrechtenbeweging een invloedrijke basis voor nieuwe vormen van 'internationale solidariteit', onafhankelijk van nationale, religieuze, etnische of raciale ordeningen.¹³³ De kritische toon ten aanzien van Zuid-Afrika was na 1960 gezet. Wanneer Nederlanders naar 'het land van Apartheid' wilden emigreren konden ze rekenen op forse kritiek uit hun omgeving. Terwijl blank Zuid-Afrika de voordeur voor blanke Europeanen wijd openzette, vertrokken vanuit Nederland nog slechts een paar honderd gegadigden via de achterdeur.

Tot besluit

De in- en uitsluiting van immigranten fungeert als een lens waardoor veranderende voorstellingen van de natie en veranderende constructies van een nationale identiteit geobserveerd kunnen worden. Dat geldt ook voor de transnationale mobiliteit tussen Nederland en Zuid-Afrika. In de onderzochte periode vertoonde het Zuid-Afrikaanse immigratiebeleid sterke wisselingen, die nauw samenhangen met uiteenlopende voorstellingen die men koesterde

129. Idem, inv.nr. 2602: brief van de emigratie-attaché van 4-2-64 aan de Regeringscomm.

130. *Vooruitzien*, Maandblad van de Algemene Emigratie Centrale, mei 1960.

131. NL-HANA, SZW / Emigratie, 2.15.68, inv.nr. 15: brief van 1-8-1960 van Regeringscomm.

132. Meijers, *Blanke broeders*, 192.

133. Maarten Kuitenbrouwer, 'Nederland en de mensenrechten, 1795-1995', in: M. Kuitenbrouwer en M. Leenders, *Geschiedenis van de mensenrechten. Bouwstenen voor een interdisciplinaire benadering* (Hilversum 1996) 156-201.

over de inrichting van de Unie van Zuid-Afrika. Na de gewelddadige botsingen tussen 'Boer' en 'Brit' rond de eeuwwisseling ging de eenwording van Zuid-Afrika gepaard met een cultuurpolitieke strijd tussen de Unionisten en de nationalisten: de eersten als voorstanders van een 'inclusieve' politiek, die de toekomst van een 'beschaafd' Zuid-Afrika het beste gewaarborgd zagen in de context van het Britse Gemenebest, terwijl de laatsten een 'exclusieve' politiek, gericht op een Afrikaanse republiek los van 'de Britten' voorstonden.

Deze tegenstelling vertaalde zich ook in een uiteenlopende benadering van de immigratie uit Europa. Waar de Unionisten het land open wilden stellen voor migranten uit heel Europa die met hun komst het blanke element in de Zuid-Afrikaanse bevolking zouden versterken, wilden de Nationalisten juist een inperking van de Europese (en al helemaal van Britse en joodse) immigratie om de positie van het 'eigen volk' en de 'eigen', protestants-christelijke, Afrikaanse cultuur te versterken. De Nationalisten wilden het 'probleem' van de zwarte bevolking primair bestrijden met een strenger doorgevoerde segregatie van blank en zwart, uitmondend in de politiek van Apartheid. Toen zij eenmaal de macht naar zich toe hadden getrokken ontstond er ook in hun optiek geleidelijk meer ruimte voor blanke immigratie vanuit Europa. Maar pas nadat Zuid-Afrika zich onder leiding van de Nationalisten in 1961 losmaakte van het Britse Gemenebest, namen zij maatregelen voor een daadwerkelijk actief immigratiebeleid dat – net als het beleid onder Smuts in de jaren direct na de oorlog – vooral gemotiveerd werd door het streven de blanke bevolking te versterken. Dat streven werd ook onontkoombaar door de verbanning van de zwarte bevolking uit blank Zuid-Afrika naar de 'thuislanden'.

Vanuit Nederland bezien vertoont de emigratie naar Zuid-Afrika een grillig verloop. Ondanks de breed gedragen sympathie voor de 'stamverwante' Afrikaners en hun strijd tegen het imperialistische Groot-Brittannië aan het eind van de 19e eeuw, was er weinig belangstelling voor Zuid-Afrika als emigratiebestemming. Dat veranderde in de tweede helft van de jaren 1930 toen het land een alternatief bood voor Nederlanders en andere Europeanen die aan economische en politieke malaise van de jaren 1930 wilden ontkomen. Die toestroom werd van Zuid-Afrikaanse zijde binnen enkele jaren al weer ingedamd uit angst voor een verstoring van de bestaande verhoudingen tussen het 'Britse' en 'Afrikaanse' element onder de blanke bevolking. Dat argument was ook bepalend voor de ruimte die naoorlogse Nederlandse emigranten naar Zuid-Afrika kregen toebedeeld. Kort nadat de proactieve immigratiepolitiek van Smuts tot een stijging van de Nederlandse emigratie naar Zuid-Afrika leidde, nam de Nationalistische Malan het roer over. Omdat een substantieel deel van de Afrikaanse Nationalisten zich als anti-Brits en pro-Duits had gemanifesteerd stonden de 'stamverwante' Afrikaners zo kort na de Tweede Wereldoorlog in een kwaad daglicht. De kritische reacties op deze machtsverschuiving in Nederlandse dag- en weekbladen, droeg er toe bij dat

1949 een scherpe daling van het aantal Nederlandse emigranten naar Zuid-Afrika laat zien. Tegelijkertijd speelde ook de afhoudende immigratiepolitiek van de Nationalisten een rol.

Maar in Nederland stond de bevordering van de emigratie inmiddels hoog op de politieke prioriteitenlijst. De nationaalsocialistische sympathieën van een aantal vooraanstaande staatslieden uit het Nationalistische kamp werden spoedig genegeerd. Met een hernieuwde nadruk op de ‘stamverwantschap’ van Nederlanders met de Afrikaners hoopten de Nederlandse regering en de emigratie-instanties de rem te lossen die door de Nationalisten op de immigratie vanuit Nederland was gezet. Met succes, zoals de wederzijdse toenadering in de jaren 1950 laat zien. Toch zou de emigratie vanuit Nederland, die in 1952 zijn hoogtepunt bereikte, gestaag afnemen met een radicale terugval in 1960 – het jaar dat ‘Sharpeville’ beeldbepalend werd voor het repressieve karakter van het Apartheidsbeleid. De gewelddadige uitsluiting van de zwarte bevolking uit blank Zuid-Afrika, stuitte in deze tijd van dekolonisatie en de opkomst van humanitair gemotiveerd mensenrechten vertoog op steeds meer kritiek vanuit de Verenigde Naties en andere burgerrechtenbewegingen wereldwijd. Tegen die tijd kon men ook in Nederland er niet langer omheen dat de emigratie naar Zuid-Afrika bijdroeg aan de constructie van een etnisch nationalisme dat geen plaats bood voor de zwarte bevolking van Zuid-Afrika.

De idee van ‘stamverwantschap’ kreeg vanaf de jaren 1960 een andere betekenis. Wanneer in politieke en kerkelijke kring verwezen werd naar ‘de historische banden’ met Zuid-Afrika gold dat veeleer als argument om een ‘kritische dialoog’ aan te gaan met politieke en kerkelijke bewindvoerders in het land van Apartheid. Bezorgdheid over de toekomst van het land betrof zowel de zwarte als de blanke bevolking, waaronder de daar gevestigde Nederlands immigranten, al zorgde de voortdurende repressie dat het begrip voor de ‘moeizame’ positie van die laatsten spoedig afkalfde.¹³⁴ De etnische identificatie met de ‘blanke broeders’ maakte plaats voor een politiek gemotiveerde identificatie met de ‘zwarte broeders’. ‘Voor dat deel van de bevolking dat zich interesseert voor de ontwikkelingen in Zuid-Afrika is er een nieuwe band ontstaan’, schreef de anti-Apartheidsactivist Sietse Bosgra in de jaren 1980. ‘Een band die gevoeld wordt met de bevrijdingsstrijd van de onderdrukten in dat apartheidslaan.’

Dit proces van cultuurpolitieke heroriëntatie in Nederland wordt door de historicus Schutte, met een verwijzing naar een beschavingsmissie ten aanzien van ‘mensen die “zonder godsdienst en opvoeding” in de wildernis van de apartheid zwierven’, geduid als een vorm van ‘cultureel imperialisme’.¹³⁵

134. De Boer, *Van Sharpeville*, 368-376.

135. G.J. Schutte, ‘Geschiedenis Nederlands-Zuidafrikaanse betrekkingen. Stamverwantschap als imperialisme’, in: S.W. Couwenberg (red.), *Apartheid, Anti-apartheid, Post-apartheid. Terugblik en evaluatie. Civic Mundi Jaarboek 2008* (Budel 2008) 11-19, aldaar 19.

Daarmee doet hij geen recht aan de historische en politieke context waarin de Anti-Apartheidsbeweging, zowel in Zuid-Afrika als in Nederland, opkwam en deel uitmaakte van een veel breder proces van democratisering, ontkerkelijking, dekolonisatie en een groeiende aandacht voor mensenrechtenkwesities vanaf de jaren 1960. In dat proces verloor Zuid-Afrika als het land van Apartheid veel van zijn aantrekkingskracht, ook op Nederlanders die hun toekomst elders wilden verwezenlijken – ondanks de materiële en politieke steun die het nieuwe immigratiebeleid van Zuid-Afrikaanse zijde hen daarbij bood.

Over de auteur

Barbara Henkes (1955) is als universitair docent verbonden aan de sectie Moderne Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij promoveerde aan de UvA op *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (1995) en publiceerde in 2005 *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948*. In haar onderzoek richt zij zich op processen van identificatie met nationale gemeenschappen in de 20e-eeuwse geschiedenis, momenteel toegespitst op transnationale familiegeschiedenissen en migratie tussen Nederland en Zuid-Afrika.

E-mail: B.Henkes@rug.nl.